

Crna Gora
Ministarstvo turizma, ekologije,
održivog razvoja i razvoja sjevera

**ZAVRŠNI IZVJEŠTAJ O SPROVOĐENJU PROGRAMA RAZVOJA ZDRAVSTVENOG TURIZMA
CRNE GORE 2021-2023. GODINE**

(za period oktobar 2021- decembar 2023)

Podgorica, jun 2024. godine

Sadržaj

LISTA SKRAĆENICA	3
I. UVODNI REZIME	4
NAJVAŽNIJI POSTIGNUTI REZULTATI.....	6
IZAZOVI I PREPREKE TOKOM SPROVOĐENJA PROGRAMA.....	9
II. INFORMACIJA O STEPENU REALIZACIJE AP ZA POSLEDNJU (2023) GODINU SPROVOĐENJA.....	10
KLJUČNA DOSTIGNUĆA	11
III. OSVRT NA PLANIRANA I UTROŠENA FINANSIJSKA SREDSTVA	15
IV. INFORMACIJA O NAPRETKU U POSTIZANJU OPERATIVNIH CILJEVA.....	17
V. TABELA ZA IZVJEŠTAVANJE.....	28
VI. NALAZI EVALUACIJE.....	57
VI. PREPORUKE ZA NAREDNI CIKLUS PLANIRANJA POLITIKA	58

SKRAĆENICE

Program – Program razvoja zdravstvenog turizma Crne Gore 2021 -2023.godine

S3.me - Strategija pametne specijalizacije Crne Gore 2019-2024

SDG - Sustainable Development Goals

PER- Program ekonomskih reformi

PPCG - Program pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji

NSOR - Nacionalna strategija održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine

COVID-19 Coronavirus disease 2019

IRF - Investiciono razvojni fond

MZ - Ministarstvo zdravlja

ZO - Zajednica opština

MER - Ministarstvo ekonomskog razvoja

NTO - Nacionalna turistička organizacija

MPŠV - Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede

MPNKS - Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta

NVU – Nevladino udruženje

OC – Operativni cilj

WTTC – Svjetski savjet za turizam i putovanja

Program razvoja zdravstvenog turizma Crne Gore s Akcionim planom 2021-2023. godine, (u daljem tekstu: RZT Program) prvi je programski dokument koji je izradilo Ministarstvo nadležno za turizam, a koji je imao za cilj da se ovaj poseban oblik turizma dodatno afirmiše i razvija u skladu sa rastućim svjetskim trendovima orijentisanim na segment zdravstvenog turizma sa svim njegovim pojedinostima, a uz poštovanje načela održivosti. Pored toga, završni izvještaj sadrži i nalaze evaluacije ovog Programa, osvrt na planirana i utrošena finansijska sredstva, kao i preporuke za naredni ciklus planiranja aktivnosti u oblasti zdravstvenog turizma.

Tendencija razvoja cijelogodišnjeg turizma kao i pronalaženje rješenja koje doprinose boljem razvoju društva, u vidu korišćenja prirodnih potencijala i stavljanje istih u funkciju razvoja specifičnih vidova turizma, treba da bude strateški cilj destinacija. Raznolikost Crne Gore, kako po pitanju prirodnih, socio-kulturoloških, istorijskih i etničkih karakteristika, tako i sa aspekta opredijeljenosti za dalji razvoj turizma, predstavlja snažnu osnovu za razvijanje specifičnih i jedinstvenih vidova turističke ponude. Shodno navedenom, potencijali razvoja turizma Crne Gore su u razvoju i unapređenju, specifičnih oblika turizma, između ostalih: zdravstvenog, ruralnog, kulturnog, vjerskog, sportsko-rekreativnog, ski, avanturističkog, MICE, turizma zasnovanog na prirodi (hiking, biking, planinarenje), kamping, glamping, golf turizma, kazino turizma i dr.

Prethodno realizovani projekti, prvenstveno su bili usmjereni na prirodu i aktivnosti na otvorenom. Shodno tome, namjera izrade dokumenta odnosila se na potrebu da se podstakne razvoj projekata koji imaju za cilj turističku valorizaciju potencijala iz oblasti zdravstva i turizma kao jedinstvenog spoja zdravstveno-turističke ponude, doprinoseći na taj način unapređenju ponude i imidža destinacije.

Izuzetan značaj turizma za ekonomiju Crne Gore ogleda se u činjenici da Crna Gora posjeduje sve bazne pretpostavke za dalji razvoj turizma u cilju ostvarivanja njegovih multiplikativnih pozitivnih efekata na ekonomiju, odnosno na gotovo sve ostale ekonomske djelatnosti – saobraćaj, poljoprivredu, trgovinu, zdravlje, obrazovanje, kulturu, sport.

Razvoj turističkog proizvoda u Crnoj Gori zasniva se na principima i ciljevima održivosti kako bi se obezbijedila kvalitetna i raznovrsna turistička ponuda i u krajnjem, poboljšala konkurentnost turističke destinacije. U tom smislu, posebna pažnja posvećuje se diverzifikaciji turističke ponude i razvoju posebnih oblika turizma u okviru koje je zdravstveni turizam prepoznat kao jedan od vidova turizma koji može doprinijeti diversifikaciji ukupne turističke ponude Crne Gore i učiniti je cjelogodišnjom turističkom destinacijom.

Analizirajući trenutno stanje u Crnoj Gori, možemo zaključiti da naša zemlja ima veoma dobre preduslove koji nijesu u dovoljnoj mjeri iskorišćeni, niti promovisani, za razvoj profitabilnih zdravstveno-turističkih aktivnosti: prirodne resurse, bogato istorijsko, kulturno i industrijsko nasljeđe, povoljan geografski položaj, tradicionalnu gostoljubivost ljudi, postojeću turističku infrastrukturu, multietnički karakter Crne Gore i multikulture tradicije, kao i rastuću svijest turističkih poslenika o koristima koje razvoj zdravstvenog i turističkog sektora može donijeti ukupnom privrednom razvoju. Takođe, jačanje javno-privatnog partnerstva, može značajno doprinijeti širenju potencijala na ovom polju. Zbog nedostatka slobodnog vremena, stresa, nezdravog stila života, tehnologija, zagađenja i ostalih uticaja, zdravstveni turizam preuzima sve značajniju ulogu u revitalizaciji psiho-fizičkih sposobnosti čovjeka, tako da ekspanzija industrije zdravlja uključuje i zdravstveni turizam.

Značaj razvoja zdravstveno-turističkog proizvoda ogleda se i u činjenici da doprinosi smanjenju nezaposlenosti s jedne strane, dok s druge strane hotelijerima pruža mogućnost angažovanja tokom svih 12 mjeseci.

Kako bi se razvoj zdravstvenog turizma odvijao na što kvalitetniji način, Vlada Crne Gore je na sjednici održanoj 14. oktobra 2021. godine usvojila Program razvoja zdravstvenog turizma Crne Gore 2021-2023. godine s Akcionim planom (u daljem tekstu: RZT Program), koji predstavlja prvi i za sada jedini strateški dokument u Crnoj Gori koji u cjelosti metodološki adresira predmetnu oblast. Na osnovu analize stanja i razvojnih potreba, Programom su definisani ključni **Operativni ciljevi, prioriteti i aktivnosti** za intenzivniji razvoj ovog oblika turizma. Konkretno projektne aktivnosti definisane u AP ovog dokumenta usmjerene su ka unapređenju zakonodavnog okvira, poboljšanju obima i kvaliteta ukupne zdravstvene infrastrukture, i u konačnom u pravcu globalnog pozicioniranja Crne Gore kao destinacije zdravstvenog turizma.

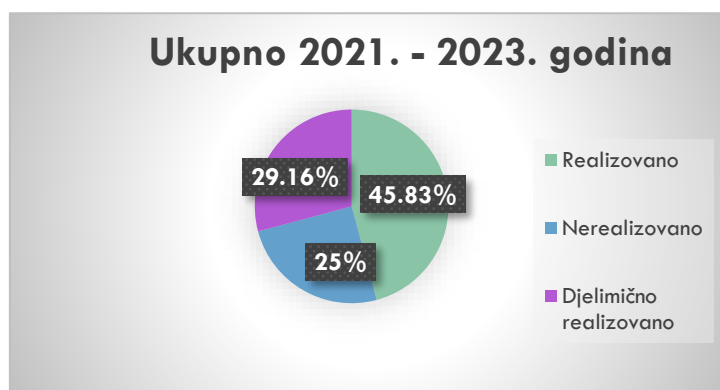
Zdravstveni turizam, odnosno njegove komponente medicinski, Spa&Wellness turizam, u prvi plan stavljaju dobrobit čovjeka sa aspekta preventivnih i sa aspekta lječilišnih aktivnosti. Sinergija ove dvije komponente predstavlja zdravstveni turizam čiji je održivi razvoj uz investiciona ulaganja, u funkciji podizanja nivoa kvaliteta zdravstvenog stanja pojedinca, a time i cjelokupnog stanovništva.

REALIZACIJA AKTIVNOSTI ZA PERIOD 2021 – 2023. (Period izvještavanja novembar 2021- decembar 2023.)

Završni izvještaj o sprovođenju predmetnog Akcionog plana se odnosi na period oktobar 2021.-decembar 2023. godine. Iz navedenog se može zaključiti i opredjeljenje da se IV kvartal 2021. godine posveti započinjanju određenih aktivnosti, dok je puna realizacija Programa trajala tokom 2022. godine, i 2023. godine. Ovaj izvještaj urađen je na osnovu prikupljenih podataka od članova **Radne grupe za praćenje implementacije Programa**, u odnosu na broj aktivnosti za period 2021-2023. godine, od kojih je realizovano jedanaest (11), odnosno 45,83 %, djelimično realizovanih je sedam (7) aktivnosti, odnosno 29,16 %, dok je nerealizovanih šest (6) aktivnosti, odnosno 25 % (Grafik 1).

U Izvještaju je dat detaljan statistički pregled stepena realizacije planiranih aktivnosti u izvještajnom periodu, ključna dostignuća i izazovi u sprovođenju, pomak ostvaren na nivou svakog operativnog cilja sa navedenim indikatorima učinka i preprekama koje se se pojavile, tabelarni prikaz izvještavanja po svim aktivnostima operativnih ciljeva, nakon čega slijede preporuke narednih faza kreiranja razvojnih politika u segmentu zdravstvenog turizma.

Grafik 1: Pregled realizovanih, djelimično realizovanih i nerealizovanih aktivnosti za sprovođenje Programa razvoja zdravstvenog turizma CG (2021-2023)

Na osnovu navedenih podataka, može se konstatovati da stepen realizacije aktivnosti predviđenih navedenim Akcionim planom je na djelimično zadovoljavajućem nivou. Određeni broj aktivnosti nije

realizovan ili je djelimično realizovan, jer je implementacija ovih aktivnosti bila otežana usled više faktora.

NAJVAŽNIJI POSTIGNUTI REZULTATI

Najznačanija ključna dostignuća nakon prve godine sprovođenja Akcionog plana RZT Programa po operativnim ciljevima su:

- Normativno prepoznavanje “zdravstvenog turizma” sa pratećim elementima po prvi put u Zakonu o zdravstvenoj zaštiti, što u navedenom propisu omogućava prepoznavanje ne samo zdravstvenog turizma već turizma uopšte kao strateške grane crnogorske privrede. Prema podacima WTTC, doprinos turizma u Crnoj Gori, koji direktno i indirektno generiše preko 30% BDP i ukupno utiče na zaposlenost 66.000 ljudi, karakteriše sezonski karakter tokom ljetnjih mjeseci. U godinama stabilizacije, očekuje se da će razvoj zdravstvenog turizma smanjiti sezonalnost i produži trajanje sezone, a samim tim i pomoći da se poveća broj dana koje turisti sa svojim porodicama i pratiocima provode u Crnoj Gori, sa posebnim akcentom na regionalnu diversifikaciju posjeta. <https://www.gov.me/cyr/clanak/crna-gora-ima-potencijal-da-razvije-elitni-zdravstveni-turizam> ;
- Značaj sinergijskog efekta zdravstvenog turizma sa ostalim privrednim djelatnostima koji se ogleda u umrežavanju sa ostalim posebnim oblicima turizma (kulturnim, ruralnim, gastro, sportskim, MICE itd.) u smislu kreiranja komplementarnih zdravstveno-turističkih proizvoda koji će se plasirati na zdravstveno-turističkom tržištu i proširivanje turističke ponude tokom boravka turista;
- Svjetski savjet za turizam i putovanja (WTTC) dodijelio je Crnoj Gori međunarodnu oznaku za sigurna putovanja “Safe Travels”, koja putnicima omogućava da prepoznaju destinacije i kompanije širom svijeta koje su usvojile globalne standarde zdravstvene i higijenske zaštite, kao važan preduslov za sigurna putovanja uslijed zdravstvene krize Covid 19. <https://www.gov.me/cyr/clanak/poziv-turistickoj-privredi-da-se-prijave-za-medunarodnu-oznaku-safe-travels>;
- NTO CG je kao institucija nosilac u 2021.godini je dodjelila oznaku za 160 privrednih subjekata u Crnoj Gori. Kroz ovu inicijativu su implementirani svi sigurnosni protokoli i mjere koje je donio Institut za javno zdravlje Crne Gore, u saradnji sa nadležnim institucijama u resoru turizma, na planu zaštite zdravlja turista i sticanja njihovog povjerenja; <https://www.montenegro.travel/me/business/projekti-i-podrska/nasa-podrska/safe-travels-medunarodna-oznaka-za-sigurna-putovanja>;
- Definisanje međunarodnih standarda u oblasti zdravstvenog turizma (medicinski, spa&wellness) u saradnji sa svim značajnim stejkholderima. Za 2023. godinu slijedi implementacija standarda za spa&wellness, čime će se omogućiti prepoznavanje Crne Gore na zahtjevnom međunarodnom tržištu zdravstvenog turizma i pružanje kvalitetnijih usluga. U dijelu koji se odnosi na medicinu, Ministarstvo zdravlja je već započelo brojne aktivnosti na realizaciji zahtjevnog i kompleksnog projekta za akreditaciju i standardizaciju zdravstvenih ustanova kroz Socieux i Taiex projekte što će predstavljati jednu dodatnu i ogromnu vrijednost za sektor zdravstva u Crnoj Gori;
- Takođe, jedno od posebnih dostignuća jeste i početak aktivnosti na umrežavanju turizma i zdravstva na lokalnom i nacionalnom nivou uz povezivanje privatnog i javnog sektora zdravstva i turizma;
- Veća osviještenost javnosti o značaju, benefitima, mogućnostima ali i ograničenjima i specifičnostima zdravstvenog turizma;

- Ministarstvo nauke i tehnološkog razvoja je u skladu sa Zaključkom sa prve sjednice Savjeta za inovacije i pametnu specijalizaciju broj 01/082-22-582/1, u septembru 2022. godine formiralo Inovacione radne grupe (IRG), kao radna tijela koja pružaju podršku Savjetu za inovacije i pametnu specijalizaciju, za četiri prioritetne oblasti, među kojima je i oblast "Održivi i zdravstveni turizam". Pomenuta IRG intenzivno radi na osnaživanju sektora održivog i zdravstvenog turizma u Crnoj Gori. Od septembra 2022. godine održano je preko 20 sastanaka na nivou radne grupe i najznačajnijih institucija i aktera koji su direktno ili indirektno uključeni u razvoj održivog i zdravstvenog turizma u Crnoj Gori. Takođe, ova Radna grupa je pokrenula Istraživanje pod nazivom "TRENUTNO STANJE I POTENCIJALI RAZVOJA ODRŽIVOG I ZDRAVSTVENOG TURIZMA U CRNOJ GORI", koji se radi po prvi put u Crnoj Gori. Upitnici su dostavljeni svim jedinicama lokalnih samouprava, i svim Lokalnim turističkim organizacijama. Takođe, u saradnji sa Nacionalnom turističkom organizacijom realizovano je istraživanje "Guest Survey" u cilju identifikacije stepena zadovoljstva turista, konkretnih problema i smjernica za unapređenje ponude, gdje će se dobiti značajni rezultati za sve učesnike istraživanja (Ministarstvo, NTO CG, LTO/RTO i privredu), koji će biti smjernica za dalji razvoj proizvoda u pravcu podizanja kvaliteta i konkurentnosti. Anketirani su domaći i inostrani turisti u komercijalnim smještajnim objektima (hotelima, turističkim naseljima, privatnom smještaju) u ljetnjim mjesecima u primorskom regionu. Ovo istraživanje poslednji put je rađeno 2017. godine. <https://s3.me/odrzivi-i-zdravstveni-turizam/>
- Značajne aktivnosti na izgradnji, sanaciji i rekonstrukciji brojnih javnih zdravstvenih ustanova i raspisivanje tendera za projekte koji su realizovani u 2023. godini, sve u cilju pružanja što kvalitetnije zdravstvene zaštite i građanima Crne Gore, a tako i turistima;
- Organizovanje konferencija zdravstvenog turizma u saradnji sa brojnim institucijama kao i nevladinim sektorom, koji je prepoznat kao jedan od značajnih partnera i generatora razvoja u ovoj oblasti. Ministarstvo zdravlja Crne Gore i Udruženje za održivi razvoj (UZOR) su 09. juna 2022. godine organizovali konferenciju pod nazivom "**Wellbeing as travel trend**" koja je imala za cilj mogućnost unapređenja razvoja i potencijala zdravstvenog turizma u Crnoj Gori. Konferencija posvećena potencijalima i mogućnostima razvoja zdravstvenog turizma u Crnoj Gori imala je internacionalni karakter, a na njoj su aktivno učešće imali eminentni stručnjaci iz sfere medicine i turizma iz više država. U okviru tri panel diskusije govorili su prestižni stručnjaci iz turističke i zdravstvene privrede, kao i naučnici iz oblasti savremene medicine. Cilj konferencije bio je da se na visokokvalitetan i svrsishodan način okupe profesionalci iz oblasti turizma i oblasti medicine i da kroz primjere dobre prakse i diskusiju inspirišu prisutne i crnogorsku turističku javnost na kreiranje proizvoda kojim bi proširili sopstvenu ponudu, kreirali nove aranžmane i otvorili nova tržišta uz povezivanje upravo sektora medicine i turizma. <https://www.gov.me/dokumenta/dd332d53-6516-4869-ac8f-5d41606d1613>
- U saradnji sa NVU Klaster zdravstvenog turizma Crne Gore, kao i uz podršku Unije poslodavaca Crne Gore, organizovana je Međunarodna konferencija pod nazivom „**Kreiranje, promocija i prodaja turističkih programa zdravstvenog turizma**“. Konferencija je održana 04. novembra 2023. godine u Hotelu Splendid Conference & Spa Resort. Dragocjeno iskustvo domaćih predavača i gostiju iz inostranstva učesnici su imali prilike da čuju kroz pojedinačna izlaganja i panel diskusije koje su tematski podijeljene u tri osnovne cjeline - lječilišni turizam, medicinski turizam i spa&wellness. Ciljevi Konferencije:
 - Upoznavanje sa globalnim fenomenom zdravstvenog turizma;
 - Predstavljanje potencijala Crne Gore na međunarodnom tržištu;
 - Pokazati kako implementirati usluge zdravstvenog turizma u postojeće turističke kapacitete
 - Povezivanje pružaoca usluga zdravstvenog turizma s međunarodnim osiguravajućim društvima i agencijama zdravstvenog turizma.
- **Jedna od tema panela odnosila se i na "Žene u turizmu nekad i sad"** i neophodnost veće uključenosti žena na vodećim pozicijama. U turizmu većina radne snage (preko 50%) su žene.

Većina ženske radne snage je "prirodna posledica" potrebe da se gost ugosti, da ima urednu sobu, ukusnu hranu, strpljivu domaćicu, ljubaznog vodiča, šalterskog radnika punog razumijevanja. Sve te poslove, po svojoj prirodi, više osjećaju i žele žene, neki su od zaključaka sa ove konferencije.

- Tokom Konferencije organizovan je i Festival zdravstvenog turizma. <https://www.gov.me/cyr/clanak/xi-medunarodna-konferencija-kreiranje-promocija-i-prodaja-turistickih-programa-zdravstvenog-turizma>
- Nacionalna turistička organizacija (NTO) učestvovala je na konferenciji pod nazivom Održivi turizam u Jadransko-jonskoj regiji, koju je organizovao Forum jadransko-jonskih gradova (FAIC) u Ankoni u septembru 2022. godine. Cilj konferencije, bio je da se analiziraju aktuelni izazovi sa kojima se sektor turizma suočava zbog zdravstvene i klimatske krize, ali i da podstakne turističke poslenike na razmišljanje o tome kako da ih pretvori u prilike i sredstva za oporavak i lokalni razvoj. Iz NTO je saopšteno da su na konferenciji predložene ideje kako dalje implementirati održivi turizam kroz razvojne modele. <https://mina.news/mina-business-ekonomske-vijesti-iz-crne-gore/nto-ucestvovala-na-konferenciji-o-odrzivom-razvoju-turizma-u-ankoni/>
- U saradnji sa NVU Klaster zdravstvenog turizma Crne Gore, uz podršku Privredne komore Crne Gore, organizovana je dvodnevna međunarodna konferenciju od nazivom „**Zdravstveni turizam – put za cjelogodišnji turistički proizvod**“, 30. i 31. oktobra u hotelu „Splendid Conference & Spa Resort“. Konferencija je otvorila tematiku nove zdravstvene infrastrukture Crne Gore kao nezaobilaznog preduslova za percipiranje Crne Gore kao „zdravstveno sigurne destinacije“, ali i kao potencijalno atraktivne destinacije zdravstvenog turizma na karti Evrope i svijeta. Svoje modele i rezultate za postsezonu (low season tourism) predstavili su i stručnjaci iz regiona. https://isme.me/sr_ME/deseta-medunarodna-konferencija-zdravstvenog-wellness-i-spa-turizma_p5169.html
- Prepoznavanje segmenta obrazovanja u Turizmu i Zdravstvu, uz aktivnosti na izmjenama i dopunama obrazovnog programa kao i cjeloživotnog učenja, zatim osnaživanje međupredmetne teme "Turizam" sa sadržajima koji se odnose na zdravstveni turizam, uvažavajući važnost edukacije djece i svakog pojedinca o prioritetima razvoja Crne Gore.
- Program podsticajnih mjera u oblasti turizma za 2022. godinu – Putem javnih poziva za dobijanje podrške za projekte iz oblasti turizma u okviru MJERE IV - Razvoj inovativnih turističkih proizvoda i usluga koji obogaćuju turističku ponudu u zdravstvenom, ruralnom, kulturnom, sportskom i drugim vidovima turizma. Ukupan iznos sredstava iznosio je 150.000,00 eura, dok je maksimalan iznos podrške po jednom projektu iznosio 15.000,00eura. U okviru ove mjere podržano je ukupno 17 projekata u ukupnom iznosu od 114.000,00 eura. <https://www.gov.me/dokumenta/0f9005db-50a1-4d5d-bc2e-32f69776a601>.
- 1.The 68th meeting of the UNWTO Regional Commission for Europe (31 May – 2 June, Sofia, Bulgaria) and conference on "Education and skills in medical and wellbeing tourism" https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2023-05/GIN1%20v.5_0.pdf?VersionId=MnCjTCzZgyCNts5yhrqSupsux2k_0vkQ
- MERT u saradnji sa Ministarstvom turizma Maldiva i NTO Crne Gore organizovalo je konferenciju pod nazivom "Bridging tourism destinations" a koja je održana 11-12. Maja 2023. godine u Budvi. Paneli "Održivi razvoj turizma lokalnih zajednici" i "Medicinski , Wellness&Spa turizam obilježili su drugi dan konferencije. <https://bridgingtourism.me/>
- XII Međunarodna konferencija pod nazivom: "UPRAVLJANJE U ZDRAVSTVENOM TURIZMU". Konferencija je održana 04-05. novembra 2023. godine u hotelu "Splendid Conference & Spa resort. https://isme.me/sr_ME/podrska-razvoju-zdravstvenog-turizma_p5344.html
- 4. 1st (online) Meeting UNWTO Working Group on Health and Travel & Tourism - Monday 11 December 2023

- Edukativne radionice i završna konferencija projekta ARIST - "Značaj fizičke aktivnosti, ishrane i rehabilitacije na psiho-fizičko zdravlje sportista i rekreativaca, potencijal za razvoj zdravstvenog turizma". Zdravstveni turizam predstavlja proizvod sa visokim potencijalom rasta, a da bi se ostvarilo navedeno neophodna je sinergija u radu ključnih institucija. U kontekstu navedenog realizovane su jednodnevne interaktivne i praktične edukacije, seminare, okrugle stolove iz oblasti javno-zdravstvenih programa i turizma, u gradovima sjeverne, centralne i južne regije (Mojkovac, Kolašin, Berane, Pljevlja, Nikšić, Danilovgrad, Podgorica, Cetinje, Kotor). Na kraju realizovanih edukativnih programa, kao ključna aktivnost ove saradnje bila je organizacija konferencije za oblast zdravstvenog i sportsko-rekreativnog turizma i afirmaciji zdravih stilova života <https://www.ucg.ac.me/objava/blog/1283/objava/180199-konferencija-projekta-arist-ukazala-na-znacaj-fizicke-aktivnosti-i-pravilne-ishrane>

IZAZOVI I PREPREKE TOKOM SPROVOĐENJA PROGRAMA

Ključna problematika zdravstvenog turizma zasniva se na nedostatku ponude odnosno kvalitetne zdravstvene infrastrukture, problemima domaćeg zdravstvenog sistema, te manjku investicija i izostanka proaktivnog razvoja usklađenog između svih ključnih aktera. S obzirom na to da se radi o već prioritizovanom strateškom turističkom proizvodu, a koji može biti u funkciji rješavanja problema sezonalnosti i povećanja nivoa dodatne vrijednosti kao i razvoja turizma, ovaj proizvod odnosno poluge razvoja i osiguranje uspješne implementacije posebno su značajne.

Razlozi nerealizacije dospelih aktivnosti u izvještajnom periodu su uglavnom usled organizacionih i kadrovskih promjena u državnoj upravi i ostalim institucijama koje su bile prepoznate ili kao nosioci aktivnosti ili kao važni partneri, usled čega se kasnilo sa formiranjem Radne grupe, kao operativnog tijela za sprovođenje strateškog dokumenta, što se svakako negativno odrazilo na broj realizovanih mjera.

Tokom perioda 2021 - 2022. godine poslovanje u sektoru turizma, pa time i u sektoru zdravstvenog turizma, odvijalo se pod specifičnim uslovima usled oporavka od posledica uzrokovanim pandemijom COVID-19, koja je iscrpila kako zdravstveni sistem države tako i sektor turizma kao jedne od najvažnijih privrednih djelatnosti. Imajući u vidu okolnosti u kojima se dokument pripremao (početak pandemije COVID-19, 2020. godine) gdje u samom dokumentu je obrađeno posebno poglavlje 2.4. Uticaj pandemije Covid-19 na izradu Programa, pandemijski uticaj je bio prvenstveno prisutan kod odlaganja roka za zavšetak Programa, upravo iz razloga nepredvidivosti uticaja i dužine trajanja pandemije. S druge strane, odlaganje roka za zavšetak Programa skratilo je period na koji se odnosi Program (oktobar 2021 –2023). Pored toga, svi ciljevi, prioriteti i aktivnosti definisani ovim Programom, prilagođeni su okolnostima izazvanim pandemijom. Imajući u vidu navedeno i činjenicu da se tokom 2021. godine poslovanje u sektoru turizma nije odvijalo planiranim tempom zbog nedostatka finansijskih sredstava i poštovanja epidemioloških mjera propisanih od strane nadležnih institucija, dok je 2022. godina bila godina oporavka i reaktiviranja poslovanja gdje se može konstatovati da su rezultati bili djelimično zadovoljavajući. Puni efekti implementacije Programa ostvareni su tokom 2023. godine.

Analizom rezultata sprovođenja aktivnosti može se zaključiti da je Program bio efikasan i da su ostvareni zadovoljavajući rezultati uz uticaj institucionalnih reformi koje su dovele do kadrovskih i promjena u agendama pojedinih institucija koje podršku razvoju zdravstvenom turizmu nijesu prepoznale kao prioritete, ili bar u mjeri kako je to predviđeno Programom i aktivnostima iz Akcionog plana.

Ovdje takođe, ističemo činjenicu racionalnog planiranja raspoloživih resursa tokom izrade dokumenta, koje je i opredijelilo resor da definiše realnije indikatore. Takođe, i opredjeljenje da se preostali kvartal do kraja 2021. godine posveti započinjanju određenih aktivnosti, čime se puna realizacija Programa očekivala tokom 2022. i 2023. godine, doprinijela je racionalnijem planiranju. Tu negdje naglašavamo

i opravdanje za izradu akcionog plana za cjelokupan period trajanja Programa. Ministarstvo se opredijelio za nešto složeniju strukturu hijerarhije ciljeva uvođenjem nivoa prioriteta, gdje su prioriteti i njima pripadajuće aktivnosti u najvećoj mjeri usklađeni sa postavljenim operativnim ciljevima. Tome doprinosi i definisanje indikatora za same prioritete. Međutim, tako definisani indikatora su na nekim mjestima možda nedovoljno jasnog nivoa, a u određenim slučajevima njihova priroda više odgovara indikatoru rezultata, dok je u nekim slučajevima riječ o dobrom primjeru indikatora učinka, o čemu će biti više detalja u narednim poglavljima Izvještaja.

Ključni izazovi u realizaciji aktivnosti iz perioda 2021 - 2023. godine bili su:

- Poslovanje u nestabilnim uslovima, usled geopolitičkih dešavanja;
- Oporavak privrede od COVID-19 pandemije;
- Sajber napad na Vladinu infrastrukturu usled čega su se aktivnosti realizovale u otežanim uslovima, što se i odrazilo na uspješnost njihove implementacije;
- Kašnjenje u realizaciji određenih aktivnosti usled čestih kadrovskih promjena na nivou institucija, što je uslovalo nedostatak kadrovskih kapaciteta za realizaciju planiranih aktivnosti u planiranim rokovima;
- Minimiziranje mogućnosti za uspostavljanje direktne komunikacije svih stejkholdera u formiranju ponude (koordinacija rada na implementaciji programskih aktivnosti);
- Uticaj kompleksnih tenderskih procedura;
- Neriješeni imovinsko – pravni odnosi;
- Kapaciteti pružaoca usluga u zdravstvenom turizmu.

Iz navedenog proizilazi da je u cilju povećanja uspješnosti realizacije planiranih aktivnosti u narednom periodu, neophodno preduzimanje aktivnosti u pravcu:

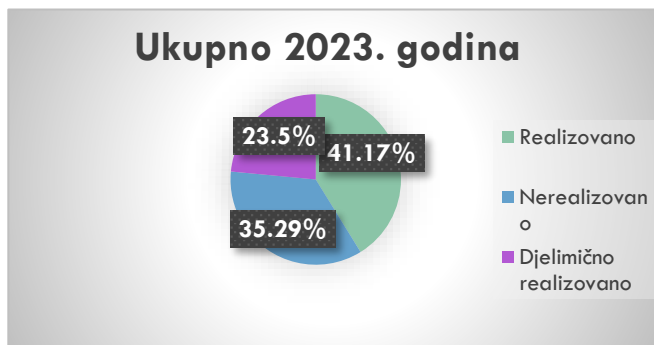
- Unapređenja koordinacije rada nadležnih institucija, kako na državnom tako i na lokalnom nivou;
- Pojednostavljenja tenderskih procedura;
- Usaglašavanje zakonskih propisa usled kolizije pojedinih zakonskih odredbi;
- Stvaranje podsticajnog poslovnog ambijenta za pružaoce usluga u zdravstvenom turizmu;
- Iznalaženja modela za efikasnije korišćenje sredstava iz EU i drugih fondova;
- Kvalitetne edukacije i podizanje nivoa svijesti o značaju zdravstvenog turizma za privredu i stanovništvo Crne Gore.

INFORMACIJA O STEPENU REALIZACIJE AP ZA POSLEDNJU (2023) GODINU SPROVOĐENJA

Za realizaciju aktivnosti predviđenih Akcionim planom za 2023. godinu, planirano je 40.000 eura, od čega kompletan iznos je finansiran iz budžeta CG. Za aktivnosti realizovane tokom 2023.godine utrošeno je 15.548,50 eura, dok su sredstva u iznosu od 24.451,50 eura ostala neutrošena. Kada je u pitanju Izvještaj o realizaciji aktivnosti za 2023. godinu, prikupljeni su podaci na osnovu podataka od članova Radne grupe u odnosu na 17 dospelih aktivnosti. Naime, od ukupno 17 dospelih aktivnosti u izvještajnom periodu po Akcionom planu za implementaciju Programa, realizovano je sedam (7) aktivnosti (41,17%), djelimično je realizovano 4 aktivnosti (23,5%), dok je 5 aktivnosti nerealizovano (35,29%)

Grafik 2 - Procenat realizacije aktivnosti u 2023. godini

2023		
Broj realizovanih aktivnosti	Broj djelimično realizovanih aktivnosti	Broj nerealizovanih aktivnosti
7	5	5

KLJUČNA DOSTIGNUĆA, IZAZOVI I PREPREKE U IMPLEMENTACIJI AKCIONOG PLANA

Imajući u vidu da je ovo prvi strateški dokument kojim se tretira u potpunosti oblast zdravstvenog turizma u Crnoj Gori, jedna od specifičnosti predmetnog Akcionog plana jeste činjenica da je sam Akcioni plan koncipiran na način da pojedine aktivnosti nijesu striktno predviđene da budu realizovane u određenoj godini, već njihova realizacija obuhvata vremenski period tokom trajanja Akcionog plana, a sve usled specifičnosti materije koja je obuhvaćena i obrađena Programom. Koliko predstavlja prednost sa jedne strane u dijelu realizacije aktivnosti, toliko je evidentno i par otežavajućih okolnosti upravo usled planiranja budžetskih sredstava kao i samog izvještavanja, budući da se navedeno u konkretnom slučaju ne sprovodi za kalendarsku godinu već za čitav period trajanja Programa.

Pregled ključnih operativnih ciljeva Akcionog plana za period 2021-2023. godine sa potencijalnim izazovima / rizicima, kao i sa aktivnostima koje su u funkciji njihovog ublažavanja, dati su u nastavku.

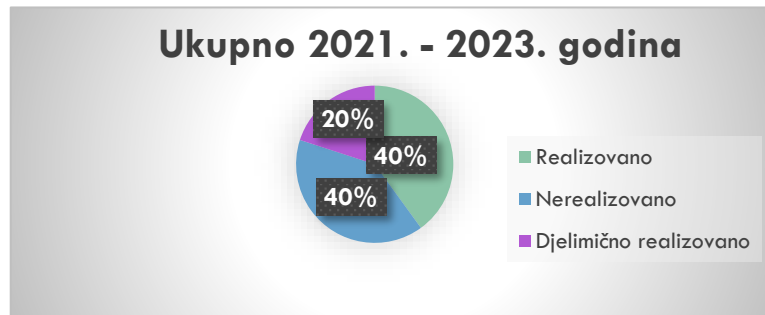
Operativni cilj 1¹ je djelimično ostvaren. Konkretno projektne aktivnosti definisane u AP ovog dokumenta usmjerene su ka unapređenju zakonodavnog okvira, poboljšanju obima i kvaliteta ukupne zdravstvene infrastrukture, i u konačnom u pravcu globalnog pozicioniranja Crne Gore kao destinacije zdravstvenog turizma. S obzirom na specifičnost materije i kompleksnost procedura i samim tim što podrazumijeva izmjenu regulatornog okvira i uvođenje novih proizvoda i usluga i uključivanje velikog broja stejkholdera, stepen realizacije Akcionog plana za 2023. godinu je djelimično zadovoljavajući imajući u vidu brojne otežavajuće okolnosti i ograničenja koja su uticala na sprovođenje aktivnosti. U određenim slučajevima Akcionog plana definisani su ambiciozni ciljevi i očekivani rezultati u kratkom vremenskom okviru i u kontekstu koji bilježi nedostatak ljudskih i nedovoljno jasno definisanih finansijskih resursa, kao i nedovoljne mehanizme i prakse institucionalne koordinacije. Time je umanjeno postizanje mogućnosti visokog nivoa djelotvornosti. I pored svega navedenog postignut je određeni zadovoljavajući nivo, a krajnje u odnosu na početne vrijednosti skoro svih indikatora uspješnosti ostvarili su značajan rast. Ovakav zaključak odnosi se prvenstveno u dijelu zakonskih propisa, imajući u vidu da je segment zdravstvenog turizma po prvi put našao svoju primjenu u Predlogu Zakona o zdravstvenoj zaštiti. Zatim, pokrenute su određene aktivnosti u cilju određivanja standarda i normi za razvoj zdravstvenog turizma,

¹ OC1 Obezbeđivanje strateškog okvira za razvoj zdravstvenog turizma, <https://www.gov.me/dokumenta/c361aa03-fc40-43b7-8e7d-9e562d42bc65>

prepoznavanje ključnih aktera i razmjena znanja u međuinstitucionalnoj komunikaciji i unapređenju saradnje na nacionalnom, i neznatno na lokalnom nivou.

Upravo nedostatak u ovom dijelu se može smatrati jednim od glavnih uzroka činjenice da zdravstveni turizam u Crnoj Gori nije adekvatno razvijen. Od pet aktivnosti koje su planirane ovim operativnim ciljem realizovane su dvije (2) aktivnosti odnosno 40%, djelimično realizovana jedna (1) aktivnost odnosno (20%), dok su nerealizovane dvije (2) aktivnosti, odnosno 40 % (Grafik 2).

Grafik 3. Pregled statusa realizacije (u %) aktivnosti za Operativni cilj 1 - period 2021-2023.

Realizacija Operativnog cilja 2² je takođe djelimična, uz napomenu da je ovaj cilj ujedno i najobimniji i najkompleksniji. Povećanje konkurentnosti ima presudnu ulogu u dugoročnom privrednom razvoju, kako jedne privredne grane, tako i privrede u cjelini, ali i njenom integrisanju i prepoznatljivosti, i na evropskom i na svjetskom tržištu.

Navedeni Operativni cilj sadrži dva (2) prioriteta u okviru kojih je predviđeno ukupno jedanaest (11) aktivnosti, od čega je za izvještajni period četiri (4) aktivnosti realizovano, odnosno 36.36 %, tri (3) aktivnosti su djelimično realizovane, odnosno 27%, dok četiri (4) aktivnosti nijesu realizovane, odnosno 36.36%. Predstavljeni rezultati ukazuju da implementacija Programa je bila djelimično zadovoljavajuća.

Grafik 4. Pregled statusa realizacije (u %) aktivnosti za Operativni cilj 2 - period 2021-2023

U okviru dva prioriteta predviđena ovim operativnim ciljem, ističemo posebno važnost sertifikacije i akreditacije, gdje je Ministarstvo zdravlja u saradnji sa partnerima sprovodilo aktivnosti vezano za proces akreditacije i sertifikacije. Ovo Ministarstvo formiralo je radnu grupu s ciljem uspostavljanja zakonskog okvira za akreditaciju i standardizaciju zdravstvenih ustanova u Crnoj Gori, usklađenih sa EU. Zadatak ove radne grupe je, između ostalog i bila i izrada Pravilnika o standardima kvaliteta

² OC 2 - Stvaranje kvalitativnih pretpostavki za međunarodnu konkurentnost, <https://www.gov.me/dokumenta/c361aa03-fc40-43b7-8e7d-9e562d42bc65>

zdravstvene zaštite i načinu njihove primjene, kao i koordinacija realizacije projekta akreditacije zdravstvenih ustanova u Crnoj Gori. Akreditacija nam je važna za zdravstveni turizam zbog velikog broja stranih turista koji posjećuju Crnu Goru, uključujući i državljane EU. Imajući u vidu da se radi o ozbiljnim i jako kompleksnim aktivnostima koje zahtijevaju prvenstveno dosta vremena ali i resursa, za ovu aktivnost nije bilo realno za očekivati da bude realizovana za period važenja RZT Programa. Započete aktivnosti će se svakako nastaviti u narednom periodu shodno realnoj procjeni i dinamici realizacije.

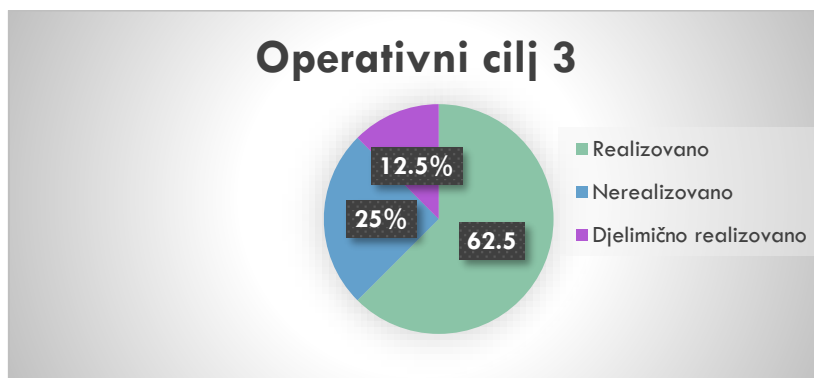
Takođe, u dijelu aktivnosti koje se odnose na umrežavanje stejkholdera na lokalnom i nacionalnom nivou i kreiranje komplementarnih zdravstveno-turističkih proizvoda, koji bi se mogli plasirati na zdravstveno-turističkom tržištu, može se konstatovati djelimična realizacija, uz evidentnu povećanu inicijativu zainteresovanih aktera za segment zdravstvenog turizma. U okviru ovog prioriteta nijesu realizovane aktivnosti koje se odnose na kreiranje posebno dizajniranih kreditnih linija sa povoljnim uslovima kod IRF-a, za akreditovane i sertifikovane institucije, u cilju podizanja kvaliteta usluga zdravstvenog turizma, usled kašnjenja u formiranju Operativnih tijela zbog kadrovskih izmjena u državnoj upravi, kao i nepostojanja direktnih linija za zdravstveni turizam, uz poseban naglasak na činjenicu da se godišnji plan realizacije donosi kumulativno, a ne za pojedinačne kreditne linije, te se s toga ne može govoriti o ispunjenju ili ne ispunjenju plana za realizaciju ove konkretne kreditne linije. Kako smo informisani od MPŠV vezano za aktivnost koja se odnosi na podsticaje u proizvodnji i plasiranja na tržištu ljekovitog bilja i peloida (ljekovitog blata) i podrška domaćim malim proizvođačima ljekovitih kozmetičkih proizvoda, kako nije bilo zainteresovanih za ovaj vid podrške, potrebno je u narednom periodu planiranja aktivnosti razmotriti razloge smanjenog interesovanja za ovaj vid podrške i pronaći odgovarajući mehanizam uspostavljanja snažnije podrške u ovom segmentu.

U okviru drugog prioriteta koji se odnosi na pozicioniranje, marketing i promociju destinacije zdravstvenog turizma, možemo konstatovati djelimičnu realizaciju kroz redovne aktivnosti koje sprovodi Nacionalna turistička organizacija Crne Gore. Najkonkretniji rezultati ostvareni su kroz aktivnosti koje se odnose na određene pojedinačne segmente, kao npr. aktivnosti organizacije događaja edukativnog karaktera (konferencije, seminari, prvi naučni Forum o zdravstvenom turizmu, edukativne radionice, okrugli stolovi,...), gdje je evidentna najveća uspješnost sa značajno premašenim ciljnim vrijednostima, o čemu govore indikatori učinka i rezultata. Posebno je važno istaći činjenicu da navedene aktivnosti su iziskivale ozbiljnu i temeljnu pripremu, organizaciju uz uključivanje velikog broja učesnika i partnera kako iz zemlje tako i inostranstva, i na taj način se Crna Gora malim ali sigurnim koracima uspjela pozicionirati kao destinacija sa ogromnim potencijalom u ovoj oblasti, a što su prepoznale i brojne međunarodne organizacije i udruženja.

Konkretne pozitivne rezultate imamo i u okviru **trećeg Operativnog cilja**³. Navedeni Operativni cilj sadrži ukupno tri (3) prioriteta u okviru kojih je predviđeno osam (8) aktivnosti, od čega je za izvještajni period realizovano pet (5) aktivnosti, odnosno 62,5%, dvije (2) aktivnosti su djelimično realizovane, odnosno 25%, dok jedna (1) aktivnosti, odnosno 12,5% nije realizovana.

³ OC 3-Jaćanje kapaciteta Instituta dr Simo Milošević, sistema edukacije i praćenja realizacije Programa, <https://www.gov.me/dokumenta/c361aa03-fc40-43b7-8e7d-9e562d42bc65>

Grafik 5. Pregled statusa realizacije (u %) aktivnosti za Operativni cilj 3 - period 2021-2023. godine

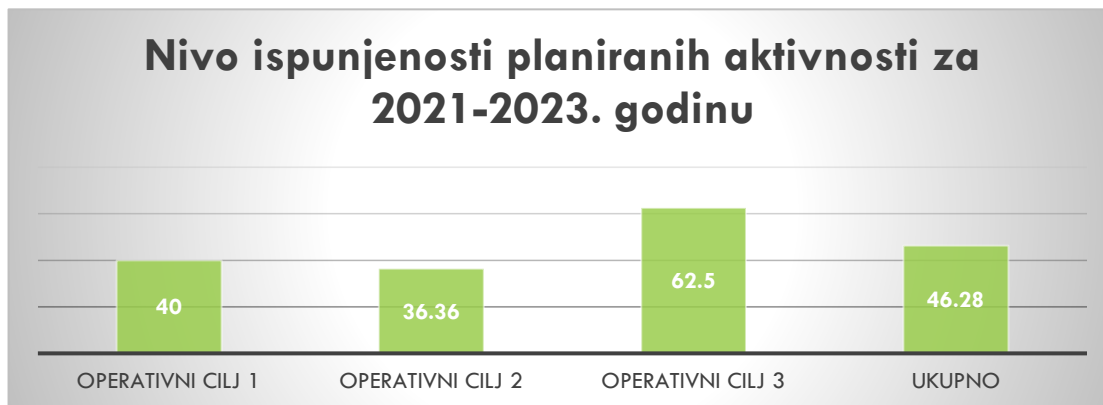
U okviru Programa, Institut "Dr Simo Milošević" je prepoznat kao začetnik razvoja zdravstvenog turizma, koji ima potencijala da bude jedan od najvažnijih segmenata crnogorske cjelogodišnje zdravstveno - turističke ponude. Imajući to u vidu, aktivnosti kod prioriteta **jačanja kapaciteta Instituta** su se odnosile na zadržavanje većinskog vlasništva države, pokretanje investicionog ciklusa, kao i na dalje unapređenje poslovanja. Imajući u vidu složenost situacije u kojoj se ova ustanova nalazila i nalazi i dalje, i svih aktivnosti koje je Vlada Crne Gore u prethodnom periodu sprovela kako bi se riješio status ove značajne ustanove, u ovom momentu možemo konstatovati zvaničnu odluku Vlade Crne Gore u cilju očuvanja i unapređenja jedinstvenog i jednog od najvažnijih zdravstvenih i turističkih resursa naše zemlje i usvojenom Planu za spašavanje i restrukturiranje Instituta "Dr Simo Milošević" u Igalu. Plan će predvidjeti niz mjera koje će omogućiti modernizaciju i unapređenje rada Instituta, čime će se ojačati njegova pozicija renomiranog centra za rehabilitaciju i zdravstveni turizam. Ovaj Plan, između ostalog, ima za cilj stabilizaciju poslovanja Instituta sa posebnim akcentom na očuvanje radnih mjesta te unapređenje kvaliteta usluga koje Institut pruža. Cijeneci važnost ove ustanove kako za crnogorske građane, tako i za inostrane goste koji se iz godine u godinu vraćaju, poseban pozitivan rezultat je činjenica da Vlada CG aktivno radi na iznalaženju najoptimalnijeg rješenja kako bi ova ustanova povratila stari sjaj i još bolje se pozicionirala na tržištu zdravstvenog turizma.

U okviru drugog prioriteta čiju važnost posebno ističemo, a koji se odnosi na *Edukaciju i cjeloživotno učenje*, primarni cilj aktera zdravstvenog turizma, pored same njihove identifikacije, jeste upravo njihova edukacija, kako bi se na taj način kvalitet samog zdravstvenog turizma u Crnoj Gori podigao na veći nivo. Ovdje se može konstatovati zadovoljavajući stepen realizacije, budući da su sve aktivnosti koje se odnose na edukaciju a koje su planirane Akcionim planom realizovane. Svakako, kako je segment edukacije i cjeloživotnog učenja kontinuiran proces, u saradnji sa nadležnim institucijama razvijace se i novi obrazovni programi u skladu sa potrebama tržišta.

U okviru trećeg prioriteta koji se odnosi na *Praćenje realizacije i efekata programa*, bitno je istaći važnost ove aktivnosti čija će realizacija omogućiti bolje praćenje realizacije i efekata programa se odnose na unapređenje međuresorne saradnje i koordinaciju izvještavanja, i na istraživanje tržišta i statističko praćenje. U okviru ove aktivnosti potrebno je u saradnji sa prepoznatim akterima na nacionalnom i lokalnom nivou redovno ažurirati izvještaj zajedničkih aktivnosti nosilaca implementacije Programa i njihovog izvještavanja, kao i redovno ažuriranje plana istraživanja domaćeg i međunarodnog tržišta. Ostaje izazov za naredni period regulisanje segmenta statističkog praćenja, koje će biti moguće nakon konačnog usvajanja dva zakona kojima se ova oblast uređuje.

Rezimirajući nivo realizacije planiranih aktivnosti, zaključuje se da je Operativni cilj 1 realizovan je sa 40%, Operativni cilj 2 je realizovan 36,36%, dok je Operativni cilj 3 ispunjen sa 62.5%.

Grafik 6. Nivo ispunjenosti planiranih aktivnosti po operativnim ciljevima za 2021-2023. godinu

OSVRT NA PLANIRANA I UTROŠENA FINANSIJSKA SREDSTVA

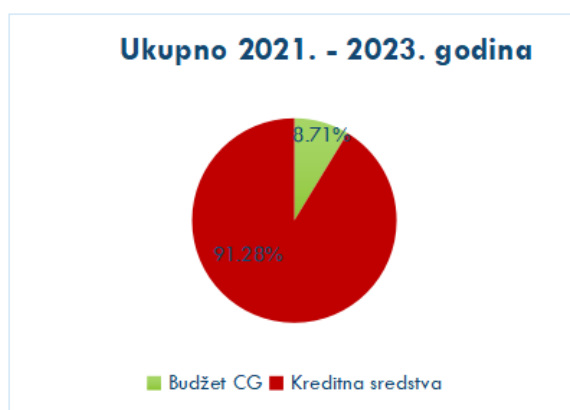
Finansijski okvir realizacije Akcionog plana je postavljen na način da je obuhvaćen period trajanja čitavog Programa (2021-2023), te sredstva nijesu planirana na godišnjem nivou, usled čega je otežano bilo planiranje kao i praćenje utroška sredstava kao i same realizacije aktivnosti na godišnjem nivou izvještavanja.

Tabela 1: Finasijska konstrukcija Programa 2021-2023

Struktura	Iznos	%
Kredit	1.100.000	91.28%
Budžet	105.000	8.71%
Ukupno	1.205.000	100%

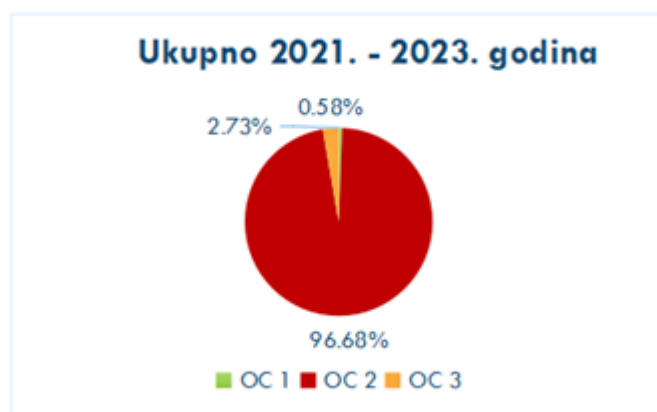
Analiza izvora finansiranja, ukazuje da je najveći dio sredstava obezbijeđen iz kreditnih izvora (91.28%), dok je preostali dio sredstava obezbijeđen iz Budžeta CG (8.71%) (Grafik 5.1.2). Međutim, nedostaju detalji vezano za kreditna zaduženja, s obzirom da se najveći dio aktivnosti trebao finansirati upravo iz ovih izvora.

Grafik 7. Prikaz strukture ulaganja prema izvorima finansiranja

Posebno ističemo činjenicu da je upravo za Operativni cilj 1 planirano najmanje finansijskih sredstava u odnosu na ostala dva Operativna cilja. Analizom ulaganja prema Operativnim ciljevima, utvrđeno je da je najveći iznos sredstava opredijeljen za ostvarenje drugog Operativnog cilja - Stvaranje kvalitativnih pretpostavki za međunarodnu konkurentnost (96.68%), za treći Operativni cilj - Jačanje kapaciteta Instituta dr Simo Milošević, sistema edukacije i praćenja realizacije programa (2.73%), dok je najmanje sredstava opredijeljeno za prvi Operativni cilj - Obezbeđivanje strateškog okvira za razvoj zdravstvenog turizma (0.58%) (Grafik 3).

Grafik 8. Analiza ulaganja prema Operativnim ciljevima

Za implementaciju akcionog plana Programa za period 2021-2023. godine, planirano je 1.205.000 eura, od čega su 1.100.000 eura, kreditna sredstva, dok 105.000 eura predstavljaju sredstva iz Budžeta Crne Gore. Od ukupnih planiranih sredstava za realizaciju aktivnosti za period 2021-2023, je utrošeno dvadeset sedam hiljada i četrdeset osam eura i pedeset centi (27.048,50 eura), odnosno 26,10 % od ukupno planiranih sredstava. Planirana kreditna sredstva nijesu utrošena.

- ❖ **Za 2023. godinu od ukupno opredijeljenih 40.000 eura utrošeno je svega 15.548.50 eura.**
- ❖ **Ukupno planirana sredstva za realizaciju aktivnosti za 2021/2022 godinu iznosila su 40.000 eura, od čega je utrošeno 11.500 eura.**

Nedostatak u dijelu jasno definisanog budžeta, definisanih nadležnosti i odgovornosti mogu biti razlog ograničenosti u ostvarivanju rezultata. Planirani iznos sredstava za izradu Studije izvodljivosti za Institut dr Simo Milošević u iznosu od 30.000 eura nije utrošen, iz razloga što je odlukom Vlade Crne Gore ova aktivnost preusmjerena na rešavanje statusa ove ustanove kroz Plan spašavanja i restrukturiranja čija realizacija je u toku. Takođe, tokom realizacije određenih aktivnosti, Ministarstvo zaduženo za praćenje implementacije Programa, obaviješteno je da za neke aktivnosti nijesu potrebna finansijska sredstva usled činjenice da te aktivnosti na nivou institucija koje su prepoznate kao nosioci, spadaju u tekuće odnosno redovne aktivnosti za koja nije potrebno izdvajati dodatna sredstva. Te je i to jedan od razloga smanjenog utroška finansijskih sredstava. Svakako da ostaje preporuka za naredni ciklus planiranja aktivnosti pažljivije pristupiti kreiranju budžetskih sredstava.

Uvažavajući činjenicu da je Akcioni plan koncipiran kao trogodišnji i da se većina aktivnosti sprovodi tokom čitavog trajanja Programa, samim tim je generalno gledano umanjen nivo potpune realizacije. Ne treba zanemariti ni uticaj institucionalnih reformi. Ovo prvenstveno kada su u pitanju određene kadrovske i promjene u agendama pojedinih institucija koje podršku razvoju zdravstvenog turizma nijesu

prepoznale kao prioritetne, ili bar ne u mjeri kako je to predviđeno Programom. Program je ostvario značajan, ali ipak nedovoljno mjerljiv uticaj na stanje u sektoru zdravstvenog turizma u Crnoj Gori. Sprovedene aktivnosti, utrošeni budžet i uključenost različitih aktera u realizaciji aktivnosti govori o značajnom uticaju Programa ne samo na rast i razvoj zdravstvenog turizma nego i njegov širi uticaj na društvo u Crnoj Gori. Postavljeni su temelji za budući razvoj bazirani na normativnom prepoznavanju zdravstvenog turizma, koja će dovesti do širenja baze aktera svih vrsta koji će biti stub razvoja ove strateške grane crnogorske privrede.

Usljed gore navedenog, izvještajni period karakterisao je otežan rad pojedinih institucija/organizacija, otežana međusobna koordinacija, a često i zanemarivanje institucionalnog znanja i prenošenje ingerencija na kadar koji ne posjeduje odgovarajuće kompetencije ili radno iskustvo u ovoj oblasti.

INFORMACIJA O NAPRETKU U POSTIZANJU OPERATIVNIH CILJEVA

Aktivnosti na stvaranju uslova za izradu Programa razvoja zdravstvenog turizma Crne Gore s Akcionim planom započete su još u periodu 2015. - 2016. godine u okviru tadašnjeg Ministarstva održivog razvoja i turizma, shodno razvojnom cilju definisanim Strategijom razvoja turizma Crne Gore do 2020. godine, odnosno strateškog usmjerenja ka tome da Crna Gora postane visoko-kvalitetna turistička destinacija sa cjelogodišnjim, diversifikovanim turističkim proizvodom. Polazeći od zaključka da resursi u crnogorskom zdravstvenom turizmu nisu iskorišteni u dovoljnoj mjeri, a imajući u vidu, s jedne strane, međunarodna kretanja na turističkim emitivnim tržištima, i nastojanja da se stvore preduslovi za održivu valorizaciju postojećih potencijala zdravstvenog turizma Crne Gore, i sa druge strane u vidu pozitivno ispoljavajućih društveno-ekonomskih efekata, tadašnje resorno Ministarstvo za turizam se opredijelilo za izradu Programa. Usled brojnih otežavajućih okolnosti koje su sprečavale a kasnije i usporavale proces izrade jednog ovako važnog dokumenta (reorganizacija državne uprave, nedostatak finansijskih sredstava, COVID-19 pandemija i sl.), dokument je usvojen tek u oktobru 2021. godine. Međutim, uprkos svim otežavajućim okolnostima, jedan od rezultata svih tih aktivnosti koje su realizovane počev od 2015. godine jeste i inicijativa za prepoznavanje i uključivanje segmenta zdravstvenog turizma u Strategiju pametne specijalizacije Crne Gore (S3) (2019-2024), koja je usvojena u junu 2019. godine, čime je Crna Gora postala prva zemlja Zapadnog Balkana koja je usvojila ovu strategiju prateći EU metodologiju. Na osnovu strateške vizije razvoja Crne Gore, definisane su četiri prioritetne oblasti, među kojima se nalazi i prioritet **Održivi i zdravstveni turizam**.

Glavnu ulogu u implementaciji ovog Programa je imalo nekadašnje Ministarstvo ekonomskog razvoja do 28. aprila 2022. godine, nakon čega je nadležnost preuzelo Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma, da bi od 31. oktobra 2023. godine ovu nadležnost preuzelo Ministarstvo turizma, ekologije, održivog razvoja i razvoja sjevera koje je u saradnji i koordinaciji sa drugim relevantnim institucijama nastavilo aktivnosti na implementaciji Programa.

Zaključkom Vlade Crne Gore, broj 04-4974/2 od 28. oktobra 2021. godine, usvojen je Program razvoja zdravstvenog turizma Crne Gore 2021-2023. godine s Akcionim planom. Predviđeno je formiranje Radne grupe za praćenje realizacije aktivnosti iz predmetnog AP za period 2021-2023. godine. Radna grupa predstavlja operativno tijelo sačinjeno od predstavnika svih institucija koje su uključene u proces sprovođenja strateškog dokumenta. Ministarstvo nadležno za poslove turizma je krovna institucija nadležna za koordinaciju rada Radne grupe, izradu, sprovođenje i izvještavanje o sprovođenju dokumenta.

Tabela 2: Prikaz realizacije aktivnosti po Operativnim ciljevima u RZT Programu 2021 - 2023.

2021-2023	OP 1	OP 2	OP 3
Broj realizovanih aktivnosti	2	4	5
Broj djelimično realizovanih aktivnosti	1	3	2
Broj nerealizovanih aktivnosti	2	4	1

Kako je navedeno i u Uvodnom rezimeu, u periodu implementacije Akcionog plana 2021-2023. godine, indikatori učinka za pojedine operativne ciljeve su realizovani sa značajno premašenim vrijednostima, dok za određeni broj nije dostignuta planirana vrijednost. Osnovni razlog za navedenu konstataciju ogleda se u činjenici da se poslovanje ukupne privrede, pa time i turističke, tokom prve dvije godine implementacije Programa odvijala pod otežanim okolnostima, a što je uslovalo negativne efekte izazova odnosno rizika koji u manjoj ili većoj mjeri, postoje i u redovnim uslovima odvijanja poslovanja.

Pregled operativnih ciljeva Akcionog plana za period 2021-2023. godine sa potencijalnim izazovima / rizicima, kao i sa aktivnostima koje su u funkciji njihovog ublažavanja, dati su u tabelarnom pregledu koji slijedi:

Operativni cilj 1 - Obezbjedivanje strateškog okvira za razvoj zdravstvenog turizma			
Indikatori učinka	Početa vrijednost 2021.	Ciljna vrijednost 2023.	Ostvarena vrijednost
1. Broj usaglašenih zakona/podzakonskih akata	0	1-3	0 Nije dostignut traženi indikator, jer su zakoni vraćeni iz skupštinske procedure na izmjene i dopune
2. Broj strateških planova razvoja u kojima se tretira zdravstveni turizam	0	2-4	2

Operativni cilj 1- Obezbjedivanje strateškog okvira za razvoj zdravstvenog turizma

U okviru **Operativnog cilja 1**, realizovane dvije aktivnosti se uglavnom odnose na unapređenje postojećih propisa i politika koje su od važnosti za razvoj zdravstvenog turizma, kao i na unapređenje saradnje između javnog i privatnog sektora.

- **U okviru prvog prioriteta⁴**, u cilju osiguravanja minimalnog kvaliteta usluga i smanjivanja rizika za potencijalne korisnike sprovodile su se aktivnosti normativnog uređenja zdravstvenog turizma, kao i propisivanje ko i pod kojim uslovima može pružati usluge zdravstvenog turizma, kao i definisanje sadržaja tih usluga. Aktivnosti u okviru ovog operativnog cilja su jednim dijelom realizovane, pogotovo uvažavajući činjenicu kompleksnosti samih aktivnosti, zatim brojne otežavajuće okolnosti koje su usporavale proces realizacije. Cilj uspostavljanja adekvatnog zakonodavnog okvira zdravstvenog turizma ogleda se posebno u smislu oslobađanja punog potencijala koji Crna Gora ima u razvoju ove djelatnosti, u kojoj posjedujemo komparativne prednosti, a takođe i kao potencijalno značajnog kontributora crnogorskom BDP-u. Ostvaren je podjednako značajan uticaj na institucionalnom nivou, naročito u smislu razvoja kapaciteta i boljeg razumijevanja obaveza u oblasti zdravstvenog turizma. Na institucionalnom nivou promjene, efekti su vidljivi prvenstveno u vidu povećanog razumijevanja značaja i u određenoj mjeri benefita i mogućnosti, boljeg razumijevanja ciljeva politika za oblast zdravstvenog turizma i jasnijeg prepoznavanja uloga i odgovornosti u ovoj oblasti. Iako su važne, zakonske izmjene nijesu same po sebi dovoljne za promjene čitavog sistema. Imajući u vidu da ove izmjene još uvijek nijesu do kraja sprovedene, budući da su zakoni koji regulišu ovu oblast (Zakon o zdravstvenoj zaštiti i Zakon o turizmu i ugostiteljstvu) vraćeni iz skupštinske procedure na dopunu, samim tim nije moguće u potpunosti dati realnu i sveobuhvatnu procjenu o efektima, ali ono što se može konstatovati je da će normativno regulisanje doprinijeti boljem pozicioniranju i otključavanju punog potencijala zdravstvenog turizma. Konstantovana je nesrazmjernost u odnosu na postavljene ciljeve i same aktivnosti, planirani i utrošeni budžet u odnosu na koordinaciju i angažovanost ključnih aktera, ali je svakako dobra osnova za održivo planiranje i postavku realnih ciljeva i budžetiranja kako bi se ostvarili pozitivni efekti u punom obimu. Programom rada 42. Vlade CG za 2021. godinu, koji je donijet u martu iste godine, bila je predviđena izrada Predloga zakona o turizmu i ugostiteljstvu. Izrada predmetnog teksta bila je završena i za isti su 23. februara 2022. godine dobijena pozitivna mišljenja Sekretarijata za zakonodavstvo i Evropske Komisije. Kako je u međuvremenu došlo do reorganizacije Vlade CG, kao i ministarstava, to je 07. novembra 2022. godine donijeto novo Rešenje o obrazovanju Radne grupe za razmatranje teksta Predloga zakona o turizmu i ugostiteljstvu, sa zadatkom da razmotri i eventualno inovira tekst Predloga zakona sa rokom: IV Q 2022. godine. Rok za utvrđivanje predloga Zakona o turizmu i ugostiteljstvu pomjeren je bio za IQ 2023. godine iz razloga što je u 2022. godini ponovo došlo do izmjena u organizaciji državne uprave. Međutim, i pored navedenih izazova koji su itekako usporili proces donošenja ovog propisa, predmetni zakon iako u finalnoj fazi usvajanja, vraćen je iz skupštinske procedure na dopunu i prilikom pripreme ovog izvještaja nije moguće precizirati kada će usvajanje zakona biti. Takođe, ističemo da su istovremeno u toku izmjene i dopune Zakona o zdravstvenoj zaštiti gdje je napravljen ogroman i zasigurno presudan iskorak samim tim što je termin “zdravstveni turizam” po prvi put prepoznat u ovom propisu. Usvajanje zakona, koje je planirano bilo za Q2 2023. godine takođe je pomjereno jer je i ovaj zakon vraćen iz skupštinske procedure u oktobru 2023. godine na dopunu. Brojni su izazovi koji su uticali na kašnjenja prilikom realizacije aktivnosti, koji su uglavnom objektivne prirode i odnose se na kadrovske izmjene u državnoj upravi, sajber napad na organe državne uprave, što je otežalo međuinstitucionalnu komunikaciju. Formirana je međuresorna Radna grupa za usaglašavanje, pripremu i donošenje inoviranih zakonskih/podzakonskih akata, kao i usaglašavanje domaće regulative sa EU direktivama, sa posebnim naglaskom na direktivu 2011/24/EU, i u prethodnom periodu vrlo aktivno i posvećeno radila na analiziranju najboljih praksi u ovom segmentu, uz predlaganje najboljih rešenja primjenjivih u Crnoj Gori, kako bi se omogućilo stvaranje podsticajnog i povoljnog poslovnog ambijenta. Imajući u vidu osjetljivosti i kompleksnost materije, održan je veliki broj konstruktivnih sastanaka kako na nivou radnih grupa,

⁴ 1.1. Unapređenje zakonodavnog okvira zdravstvenog turizma, <https://www.gov.me/dokumenta/c361aa03-fc40-43b7-8e7d-9e562d42bc65> str. 173

tako i na međuresornom i ministarskom nivou. Nakon usvajanja zakona, pristupiće se izradi podzakonskih akta kojim će se bliže urediti ova oblast. Ali, ono što se može konstatovati je činjenica da će normativno uređenje oblasti zdravstvenog turizma po prvi put u crnogorskom zakonodavstvu zasigurno doprinijeti kreiranju nove raznovrsnije ponude, što će svakako doprinijeti i smanjenu sive ekonomije koje je evidentno u ovoj oblasti.

- Druga aktivnost⁵ se odnosi na uključivanje zdravstvenog turizma u strateške planove opština na teritoriji čitave Crne Gore. U saradnji sa prepoznatim partnerima, upućene su preporuke svim jedinicama lokalne samouprave da uvrste zdravstveni turizam u strateške planove, uz mogućnost povezivanja sa drugim vidovima turizma (eko, ruralni, kulturni, avanturistički itd.), radi stvaranja dodatne vrijednosti. Možemo konstatovati pozitivne reakcije povodom realizacije navedene aktivnosti, ističući da je ista realizovana u skladu sa postavljenim indikatorima, što će se svakako nastaviti u narednom periodu, a u skladu sa dinamikom izrade strateških planova opština. Kao jedan od pozitivnih primjera međuinstitucionalne saradnje koji je proistekao iz predmetne aktivnosti jeste inicijativa Zajednice opština Crne Gore za uspostavljanje mehanizma za realizaciju inovativnog projekta "BIO EKO" - mogućnosti i načini povezivanja zdravstvenog i svih drugih oblika turizma (ruralni, jezerski, riječni, speleološki, religiozni, rekreativni i sl.) sa organskom poljoprivrednom proizvodnjom i zaštitom životne sredine u svim crnogorskim opštinama. U fokusu će biti korišćenje (na održiv način) svih prirodnih resursa kojim obiluje Crna Gora u funkciji preventive u zdravlju (ljekovite trave, ljekovito blato, mineralne vode, organska hrana koja alkalizuje, zdravi stilovi života i sl.). Time bi se kompletna Crna Gora mogla brendirati kao BIO&EKO destinacija sa predispozicijom da se turistička sezona u zaleđu crnogorskih opština i priobalnom pojasu transformiše u turističku godinu, spriječi depopulacija iz Sjevernog regiona u Podgoricu i inostranstvo i obezbijedi intenzivniji i ravnomjerniji razvoj svih opština u Crnoj Gori, posebno na sjeveru.
- U okviru drugog prioriteta⁶, Ministarstvo zdravlja je započelo radove na izgradnji, adaptaciji, sanaciji i rekonstrukciji brojnih objekata, nabavljena je savremena medicinska oprema u određenom obimu, a raspisani su tenderi za projekte koji su realizovani u 2023. godini. Navedene aktivnosti će biti detaljnije razrađene u tabelarnom prikazu. Kako se sredstva za ovu namjenu obezbjeđuju iz Budžeta CG, potrebno je razmotriti mogućnost alternativnih izvora finansiranja (EU fondovi). Tokom 2022. i 2023. godine raspisani su tenderi za mnogobrojne projekte, kao što su:
 - Dogradnja Doma zdravlja Ulcinj;
 - Rekonstrukcija zgrade za neurologiju i infektivno odjeljenje bolnice Berane;
 - Rekonstrukcija energetskog bloka i pomoćnih izvora napajanja Kliničkog centra Crne Gore
 - Rekonstrukcija objekta Stare dječje bolnice na Cetinju;
 - Nabavka magnetne rezonance (2 kom) i skenera (1 kom);
 - Rekonstrukcija Opšte bolnice Bijelo Polje;
 - Izgradnja objekta za potrebe proširelja RO službe OB Berane (u toku je izvođenje radova);
 - Nabavka transfuziomobila za potrebe Zavoda za transfuziju;
 - Adaptacija jedinica ZHMP CG u Budvi, Baru, Beranama, Nikšiću i Bijelom Polju;
 - Nabavka medicinske opreme za Zavod za transfuziju krvi.

⁵ 1.1.2. Preporuke za inkorporiranje zdravstvenog turizma u strateške planove svih jedinica lokalne samouprave, <https://www.gov.me/dokumenta/c361aa03-fc40-43b7-8e7d-9e562d42bc65> str. 173

⁶ 1.2. Poboljšanje ukupne zdravstvene infrastrukture, <https://www.gov.me/dokumenta/c361aa03-fc40-43b7-8e7d-9e562d42bc65> str. 173

Aktivnosti 1.2.27. nije realizovana usled nepostojanja odgovarajuće ponude za izradu kataloga, a zbog neuređenosti zakonskih propisa, dok sa realizacijom aktivnosti 1.2.3.⁸ u okviru ovog prioriteta, se kasnilo iz nekoliko razloga. Većina njih je spomenuta u okviru ključnih izazova u realizaciji Akcionog plana, prije svega još uvijek nedovoljan broj jasno formulisanih projekata koji bi se mogli eventualno uključiti u listu projekata za Ekonomsko – investicioni plan za podršku regionu. Međutim, pripremljena je inicijativa od strane Ministarstva i upućena Nacionalnoj investicionoj komisiji, Ministarstvu evropskih poslova, sa preporukom uključivanja projekata zdravstvenog turizma u pomenuti Ekonomsko-investicioni plan EU, što će biti predmet realizacije u narednom periodu.

Operativni cilj 2 – stvaranje kvalitativnih pretpostavki za međunarodnu konkurentnost

Pretpostavke za podizanje nivoa konkurentnosti su mnogobrojne, posebno kada je polazna vrijednost sektora koji se posmatra na nezavidnom nivou. Povećanje konkurentnosti ima presudnu ulogu u dugoročnom privrednom razvoju, kako jedne privredne grane, tako i privrede u cjelini, ali i njenom integrisanju i prepoznatljivosti, i na evropskom i na svjetskom tržištu.

Operativni cilj 2 - Stvaranje kvalitativnih pretpostavki za međunarodnu konkurentnost			
Indikatori učinka	Početna vrijednost 2021.	Ciljna vrijednost 2023.	Ostvarena vrijednost
1. Lista potrebnih akreditacija i sertifikacija	0	1	0 Nije dostignut traženi Indikator usled kompleksnosti aktivnosti koje su u toku
2. Broj potpisanih protokola sa domaćim i međunarodnim posrednicima zdravstvenog turizma	0	2-4	0 Nije dostignut traženi indikator usled ne postojanja jasno definisane ponude
3. Broj posjećenih sajmova i konferencija, kao i broj održanih prezentacija	0	3-5	5

⁷ Izrada e kataloga postojećih i novih projekata zdravstvenog turizma, <https://www.gov.me/dokumenta/c361aa03-fc40-43b7-8e7d-9e562d42bc65> str.174

⁸ Uključivanje projekta zdravstvenog turizma u listu projekata za Ekonomsko-investicioni plan za podršku region, <https://www.gov.me/dokumenta/c361aa03-fc40-43b7-8e7d-9e562d42bc65> str.174

4.Broj održanih konferencija i edukacija u Crnoj Gori	0	2-4	17
---	---	-----	----

U okviru **Operativnog cilja 2**, od ukupno 11 dospjelih aktivnosti realizovane su četiri (4) aktivnosti, koje se posebno odnose na prioritet 2.2.⁹. Učešće na specijalizovanim međunarodnim sajmovima i konferencijama, kao i organizacija istih u CG, doprinijeli su većoj promociji i upoznavanju šire javnosti o potencijalima i mogućnostima zdravstvenog turizma, što će svakako doprinijeti kvalitetnijoj pozicioniranosti i prepoznatljivosti na međunarodnom tržištu. U cilju pojačavanja konkurentske pozicije, ali i veće tržišne prepoznatljivosti pružalaca usluga zdravstvenog turizma, intenziviraće se aktivnosti ne samo da što veći broj današnjih hotela i zdravstvenih ustanova bude međunarodno sertifikovano, već i da se takva sertifikacija iskoristi kao ulaznica u neku od međunarodno poznatih "alijansi" specijalizovanih za usluge zdravstvenog turizma. Ovdje je evidentno nedovoljno angažovanje privrede oba sektora i zdravstva i turizma, usled neodgovarajuće transparentnosti u realizaciji aktivnosti i usled nedovoljnog razumijevanja o benefitima i mogućnostima koje ova oblast pruža, kao i o načinima međusobnog funkcionisanja i kreiranja ponude. Posebno ističemo organizaciju nekoliko značajnih konferencija zdravstvenog turizma, gdje se već za period 2021-2022. godina premašio prvobitno postavljena vrijednost učinka, uprkos i pandemiji i ostalim objektivnim razlozima, što nam govori o spremnosti i odgovornosti svih aktera zdravstvenog turizma, a prvenstveno Ministarstva zdravlja i Ministarstva ekonomskog razvoja i turizma kao dvije institucije nadležne za afirmaciju i razvoj ovog oblika turizma.

- U okviru dva prioriteta predviđena ovim operativnim ciljem, ističemo posebno važnost sertifikacije i akreditacije, gdje je Ministarstvo zdravlja u saradnji sa partnerima sprovedilo aktivnosti vezano za proces akreditacije i sertifikacije. Ovo Ministarstvo formiralo je radnu grupu s ciljem uspostavljanja zakonskog okvira za akreditaciju i standardizaciju zdravstvenih ustanova u Crnoj Gori, usklađenih sa EU. Zadatak ove radne grupe je, između ostalog i bila i izrada Pravilnika o standardima kvaliteta zdravstvene zaštite i načinu njihove primjene, kao i koordinacija realizacije projekta akreditacije zdravstvenih ustanova u Crnoj Gori. Akreditacija nam je važna za zdravstveni turizam zbog velikog broja stranih turista koji posjećuju Crnu Goru, uključujući i državljane EU. Imajući u vidu da se radi o ozbiljnim i jako kompleksnim aktivnostima koje zahtijevaju prvenstveno dosta vremena ali i resursa, za ovu aktivnost nije bilo realno za očekivati da bude realizovana za period važenja RZT Programa. Započete aktivnosti će se svakako nastaviti u narednom periodu shodno realnoj procjeni i dinamici realizacije.
- Takođe, u dijelu aktivnosti koje se odnose na umrežavanje stejkholdera na lokalnom i nacionalnom nivou i kreiranje komplementarnih zdravstveno-turističkih proizvoda, koji bi se mogli plasirati na zdravstveno-turističkom tržištu, može se konstatovati djelimična realizacija, uz evidentnu povećanu inicijativu zainteresovanih aktera za segment zdravstvenog turizma. U okviru ovog prioriteta nijesu realizovane aktivnosti koje se odnose na kreiranje posebno dizajniranih kreditnih linija sa povoljnim uslovima kod IRF-a, za akreditovane i sertifikovane institucije, u cilju podizanja kvaliteta usluga zdravstvenog turizma, usled kašnjenja u formiranju Operativnih tijela zbog kadrovskih izmjena u državnoj upravi, kao i nepostojanja direktnih linija za zdravstveni turizam, uz poseban naglasak na činjenicu da se godišnji plan realizacije donosi kumulativno, a ne za pojedinačne kreditne linije, te se s toga ne može govoriti o ispunjenju ili ne ispunjenju plana za realizaciju ove konkretne kreditne linije. Kako smo informisani od MPŠV vezano za aktivnost

⁹ Pozicioniranje, marketing i promocija destinacije zdravstvenog turizma, <https://www.gov.me/dokumenta/c361aa03-fc40-43b7-8e7d-9e562d42bc65>

koja se odnosi na podsticaje u proizvodnji i plasiranja na tržištu ljekovitog bilja i peloida (ljekovitog blata) i podrška domaćim malim proizvođačima ljekovitih kozmetičkih proizvoda, kako nije bilo zainteresovanih za ovaj vid podrške, potrebno je u narednom periodu planiranja aktivnosti razmotriti razloge smanjenog interesovanja za ovaj vid podrške i pronaći odgovarajući mehanizam uspostavljanja snažnije podrške u ovom segmentu.

- U okviru drugog prioriteta koji se odnosi na pozicioniranje, marketing i promociju destinacije zdravstvenog turizma, možemo konstatovati djelimičnu realizaciju kroz redovne aktivnosti koje sprovodi Nacionalna turistička organizacija Crne Gore. Najkonkretniji rezultati ostvareni su kroz aktivnosti koje se odnose na određene pojedinačne segmente, kao npr. aktivnosti organizacije događaja edukativnog karaktera (konferencije, seminari, prvi naučni Forum o zdravstvenom turizmu, edukativne radionice, okrugli stolovi,...), gdje je evidentna najveća uspješnost sa značajno premašenim ciljnim vrijednostima, o čemu govore indikatori učinka i rezultata. Posebno je važno istaći činjenicu da navedene aktivnosti su iziskivale ozbiljnu i temeljnu pripremu, organizaciju uz uključivanje velikog broja učesnika i partnera kako iz zemlje tako i inostranstva, i na taj način se Crna Gora malim ali sigurnim koracima uspjela pozicionirati kao destinacija sa ogromnim potencijalom u ovoj oblasti, a što su prepoznale i brojne međunarodne organizacije i udruženja.

- U okviru dva prioriteta predviđena ovim operativnim ciljem, ističemo posebno važnost sertifikacije i akreditacije, gdje je Ministarstvo zdravlja u saradnji sa partnerima sprovodilo aktivnosti vezano za proces akreditacije i sertifikacije. Ovo Ministarstvo formiralo je radnu grupu s ciljem uspostavljanja zakonskog okvira za akreditaciju i standardizaciju zdravstvenih ustanova u Crnoj Gori, usklađenih sa EU. Zadatak ove radne grupe je, između ostalog i bila i izrada Pravilnika o standardima kvaliteta zdravstvene zaštite i načinu njihove primjene, kao i koordinacija realizacije projekta akreditacije zdravstvenih ustanova u Crnoj Gori. Akreditacija nam je važna za zdravstveni turizam zbog velikog broja stranih turista koji posjećuju Crnu Goru, uključujući i državljane EU. Imajući u vidu da se radi o ozbiljnim i jako kompleksnim aktivnostima koje zahtijevaju prvenstveno dosta vremena ali i resursa, za ovu aktivnost nije bilo realno za očekivati da bude realizovana za period važenja RZT Programa. Započete aktivnosti će se svakako nastaviti u narednom periodu shodno realnoj procjeni i dinamici realizacije.

- Takođe, u dijelu aktivnosti koje se odnose na umrežavanje stejkholdera na lokalnom i nacionalnom nivou i kreiranje komplementarnih zdravstveno-turističkih proizvoda, koji bi se mogli plasirati na zdravstveno-turističkom tržištu, može se konstatovati djelimična realizacija, uz evidentnu povećanu inicijativu zainteresovanih aktera za segment zdravstvenog turizma. U okviru ovog prioriteta nijesu realizovane aktivnosti koje se odnose na kreiranje posebno dizajniranih kreditnih linija sa povoljnim uslovima kod IRF-a, za akreditovane i sertifikovane institucije, u cilju podizanja kvaliteta usluga zdravstvenog turizma, usled kašnjenja u formiranju Operativnih tijela zbog kadrovskih izmjena u državnoj upravi, kao i nepostojanja direktnih linija za zdravstveni turizam, uz poseban naglasak na činjenicu da se godišnji plan realizacije donosi kumulativno, a ne za pojedinačne kreditne linije, te se s toga ne može govoriti o ispunjenju ili ne ispunjenju plana za realizaciju ove konkretne kreditne linije. Kako smo informisani od MPŠV vezano za aktivnost koja se odnosi na podsticaje u proizvodnji i plasiranja na tržištu ljekovitog bilja i peloida (ljekovitog blata) i podrška domaćim malim proizvođačima ljekovitih kozmetičkih proizvoda, kako nije bilo zainteresovanih za ovaj vid podrške, potrebno je u narednom periodu planiranja aktivnosti razmotriti razloge smanjenog interesovanja za ovaj vid podrške i pronaći odgovarajući mehanizam uspostavljanja snažnije podrške u ovom segmentu.

- U okviru drugog prioriteta koji se odnosi na pozicioniranje, marketing i promociju destinacije zdravstvenog turizma, možemo konstatovati djelimičnu realizaciju kroz redovne aktivnosti koje sprovodi Nacionalna turistička organizacija Crne Gore. Najkonkretniji rezultati ostvareni su kroz aktivnosti koje se odnose na određene pojedinačne segmente, kao npr. aktivnosti organizacije

dogadaja edukativnog karaktera (konferencije, seminari, prvi naučni Forum o zdravstvenom turizmu, edukativne radionice, okrugli stolovi,...), gdje je evidentna najveća uspješnost sa značajno premašenim ciljnim vrijednostima, o čemu govore indikatori učinka i rezultata. Posebno je važno istaći činjenicu da navedene aktivnosti su iziskivale ozbiljnu i temeljnu pripremu, organizaciju uz uključivanje velikog broja učesnika i partnera kako iz zemlje tako i inostranstva, i na taj način se Crna Gora malim ali sigurnim koracima uspjela pozicionirati kao destinacija sa ogromnim potencijalom u ovoj oblasti, a što su prepoznale i brojne međunarodne organizacije i udruženja.

Operativni cilj 3 – jačanje kapaciteta Instituta Dr Simo Milošević, sistema edukacije i praćenja realizacije programa

Operativni cilj 3 - Jačanje kapaciteta Instituta dr Simo Milošević, sistema edukacije i praćenja realizacije Programa			
Indikatori učinka	Početna vrijednost 2021.	Ciljna vrijednost 2023.	Ostvarena vrijednost
1. Broj inoviranih kurikuluma	0	3	0 Nije dostignut traženi Indikator usled neodgovarajuće postavljenog indikatora
2. Standardizovani sistemi praćenja statističkih trendova, stava i mišljenja domaćih i stranih gostiju	0	2	2

U okviru ovog Operativnog cilja realizovane su četiri aktivnosti, koje su se odnosile na jačanje kapaciteta Instituta "Dr Simo Milošević" i Sistema edukacije i cjeloživotnog učenja. Sa aktivnostima koje se odnose na Institut Dr Simo Milošević, se kasnilo iz razloga kompleksnosti i ozbiljnosti situacije u kojoj se ova ustanova nalazi već dugi niz godina po pitanju neriješinih imovinsko-pravnih odnosa i drugih. Detaljnija analiza je prikazana u okviru tabelarnog izvještavanja. U cilju očuvanja i unapređenja jedinstvenog i jednog od najvažnijih zdravstvenih i turističkih resursa naše zemlje, usvojen je i Plan za spašavanje i restrukturiranje Instituta "Dr Simo Milošević" u Igalu. Plan predviđa niz mjera koje će omogućiti modernizaciju i unapređenje rada Instituta, čime će se ojačati njegova pozicija renomiranog centra za rehabilitaciju i zdravstveni turizam. Ovaj Plan, između ostalog, ima za cilj stabilizaciju poslovanja Instituta sa posebnim akcentom na očuvanje radnih mjesta te unapređenje kvaliteta usluga koje Institut pruža. Cijeneći važnost ove ustanove kako za građane CG, tako i za inostrane goste koji se iz godine u godinu vraćaju, poseban pozitivan rezultat je činjenica da Vlada CG aktivno radi na iznalaženju najoptimalnijeg rešenja kako bi ova ustanova povratila stari sjaj i još bolje se pozicionirala na tržištu zdravstvenog turizma.

Kroz definisanje aktivnosti u okviru ovog prioriteta, akcenat je stavljen na prilagođavanje obrazovnih programa prema potrebama zdravstvenog turizma, omogućavanje cjeloživotnog sticanja stručnih znanja i vještina, edukaciju stanovništva o zdravstvenom turizmu, kao i podizanje kvaliteta i kapaciteta upravljanja zdravstvenim turizmom. Ovdje se može konstatovati vrlo konstruktivna saradnja sa kolegama iz Zavoda za školstvo CG i Centra za stručno obrazovanje CG, i njihova spremnost i angažovanost u realizaciji predviđenih aktivnosti, tako da su ovom prioritetu aktivnosti realizovane u roku a neke čak i prije planiranog roka, uzimajući u obzir česte kadrovske izmjene na nivou institucija i samim tim brojnih kašnjenja. Realizacija aktivnosti u dijelu obrazovanja prvenstveno povećati atraktivnost zanimanja u ovoj oblasti, značajno doprinijeti profilisanju kvalitetnih kadrova i samim tim bolje pozicioniranje Crne Gore na međunarodnom tržištu.

Zajednička polazna tačka ovog operativnog cilja je jačanje kapaciteta. Jačanje kapaciteta je uopšteni prioritet, koji se često navodi u brojnim izvještajima, kako domaćim tako i inostranim, s ciljem da se postojeći okviri i kapaciteti dodatno osnaže, kako bi sistem napredovao i bio unaprijeđen. Upravo iz tog razloga ističemo činjenicu da i pored planiranih aktivnosti predviđenih Programom, u cilju pružanja podrške, afirmaciji i jačanju kapaciteta sektora zdravstvenog turizma, u okviru Privredne komore CG, konstituisan je i Odbor zdravstvenog turizma PKCG, koji je pružio značajan doprinos u smislu promocije i povezivanja svih glavnih aktera, ali i aktivnim učešćem u otklanjanju brojnih slabosti u ovoj značajnoj oblasti. Ovaj Odbor broji ukupno 29 članova, od čega je 17 žena, dok je 12 pripadnika muškog pola.

Imajući u vidu nestabilan prethodni period tokom realizacije Akcionog plana, veoma je teško bilo postići realizaciju svih planiranih mjera i aktivnosti, i pretpostaviti kakvi bi rezultati bili u drugačijim okolnostima. Ipak, i pored brojnih negativnih okolnosti koji su direktno uticali na turističku djelatnost odnosno kretanja turista, zaključujemo da je pored neostvarivanja planiranih vrijednosti određenih indikatora, ostvaren značajan napredak čak i u takvim okolnostima, imajući u vidu da je ova oblast bila u velikoj mjeri do sada normativno neuređena.

Kroz definisanje aktivnosti u okviru drugog prioriteta, akcenat je stavljen na **prilagođavanje obrazovnih programa prema potrebama zdravstvenog turizma**, omogućavanje cjeloživotnog sticanja stručnih znanja i vještina, edukaciju stanovništva o zdravstvenom turizmu, kao i na podizanje kvaliteta i kapaciteta upravljanja zdravstvenim turizmom, možemo konstatovati zadovoljavajuće rezultate. Imajući u vidu da u određenim segmentima zdravstvenog turizma koji se odnosi na spa&wellness usluge u okviru hotelskih kapaciteta ili centara koji posluju samostalno, evidentna je veća potreba za kadrove ženskog pola u sektoru pružanja kozmetičkih usluga, njege lica i tijela. Pa tako prema podacima dostupnih na sajtu JU Stručne medicinske škole iz Podgorice za školsku godinu 2022/2023. godinu na Smjer kozmetički tehničar upisana su ukupno 23 lica, i sva su ženskog pola, dok na Smjer fizioterapeutske tehničar od ukupno 32 upisanih, 17 njih je muškog pola dok je 15 pripadnica ženskog pola. Za školsku 2023/2024 godinu sledeći su podaci:

- Smjer - zdravstveni tehničar upisano je ukupno 112 učenika, od čega 82 ženskog i 30 muškog pola;
- Smjer – farmaceutski tehničar upisano je ukupno 56 učenika, od čega 52 ženskog i 4 muškog pola;
- Smjer - fizioterapeutske tehničar upisano je ukupno 28 učenika, od čega 16 ženskog i 12 muškog pola;
- Smjer – zdravstveni laboratorijski sanitarni tehničar upisano je ukupno 28 učenika od čega 19 ženskog i 9 muškog pola;
- Smjer – zubni tehničar I stomatološki asistent upisano je ukupno 28 učenika od čega 21 ženskog i 7 muškog pola;
- Smjer – kozmetički tehničar upisano je 28 učenika od čega sve pripadnice ženskog pola.

Napomena: Imajući u vidu da se dokument pripremao tokom 2020. godine, nije bilo preporuka da se uvrsti i segment rodne segregiranosti, međutim iako nije predviđeno, tokom realizacije posebno se vodilo računa o ovoj značajnoj preporuci u mogućnostima kojima je to bilo moguće. Svakako da je jedna od preporuka prilikom narednog planiranja aktivnosti da se veća pažnja posveti segregiranosti ne samo rodnoj već i po drugim kategorijama.

Turizam generalno, a posebno Spa&Wellness segment zdravstvenog turizma, gdje najvećim dijelom su zaposlene upravo pripadnice ženskog pola možemo reći da je jednostavno očigledno fenomen koga označavaju epiteti ljepote, radosti, ushićenja, relaksacije, kreacije, druženja u slobodnom, drugačijem, novom produhovljenom prostoru, gdje se na neki način od ljudi traži da ispolje svoj “ženski princip”. I oni koji čine ponudu i oni koji čine potražnju. Upravo zato, najbolji primjer uspješnih u turizmu u cijelom svijetu su mali porodični hoteli, do kojih vodi put okružen prirodom i cvijećem. Oni su prepoznali snagu ujednačenog delovanja principa žensko/muško, Jin/Jang.

U slučaju održivog turizma, priroda, kultura, poljoprivreda, sportski centri i dobavljači, lokalna udruženja, nevladine organizacije itd. igraju važnu ulogu u oblikovanju ponude i uslova za turiste. Posebno su značajne mogućnosti razvoja nisko-karbonskog turizma i ekološki odgovornog odnosa i prakse sektora turizma prema životnoj sredini. Turizam je, pored poljoprivrede i energetike privredni sektor sa najznačajnijim mogućnostima u pogledu ozelenjavanja privrede i povećanja efikasnosti resursa. Ovu činjenicu treba šire saopštavati javnosti, jer ona gradi relevantan imidž Crne Gore. U razvoju održivog turizma potrebno je voditi računa o pitanjima koja se odnose na prirodu (u Crnoj Gori ekosistemi priobalnog područja, kao i očuvani planinski i vodeni ekosistemi, zajedno sa raznovrsnošću vrsta koje ih naseljavaju, predstavljaju osnovu za turizam zasnovan na prirodi), ali i o usvajanju koncepta “pamete destinacije” kako bi destinacija bila konkurentna na globalnom turističkom tržištu.

Gastronomija predstavlja važan element turističke ponude koji značajno utiče na kreiranje autentičnog doživljaja kod turista. Stoga postoje mnoge veze između održivog i zdravstvenog turizma i specijalizacija održive poljoprivrede i lanca vrijednosti hrane.

U Crnoj Gori u posljednjih nekoliko godina razvijaju se novi turistički proizvodi u okviru donatorskih projekata kao što je razvoj specifičnih „tour-ponuda“, npr. „Staze i priče meda” ili „Putevi vina”. Naročito u kontekstu lokalna organske hrane, pića i organski sastojci mogu se posmatrati i treba ih smatrati važnim dijelom wellness ponude, gdje se ljekovito bilje, eterična ulja, prirodna kozmetika itd. koriste u liječenju i/ili doprinose prevenciji zdravlja. Dodatno, mogli bi se pozicionirati i promovirati kao suveniri, što sve predstavlja jedan podsticajni poslovni ambijent posebno za žene koje se bave proizvodnjom biljnih sirovina, proizvodnjom prirodne kozmetike, eteričnih ulja, izradom rukotvorina itd. Ovi “prošireni” agroturistički proizvodi nude optimističnu opciju za poljoprivrednike, posebno u sjevernom regionu, da imaju dodatni izvor prihoda u odnosu na onaj od poljoprivrede.

Jedan dio ponude ovog oblika turizma se razvija u pravcu samostalnih proizvoda, dok ostali dio predstavlja važan komplementarni sadržaj kupališnom i ski turizmu. Oba pravca razvoja i rasta su neophodna za Crnu Goru, kako za primorski tako i za sjeverni region imajući u vidu brojne prirodne potencijale koji se moraju na održiv način koristiti u svrhu različitih programa zdravstvenog turizma. Imajući u vidu da je cilj razvoja ovog oblika turizma usmjeren ka razvoju raznovrsne i autentične turističke ponude Crne Gore, koja će stvoriti osnov za poboljšanje životnog standarda stanovništva i prevazilaženje sezonalnog karaktera karakterističnog za Crnu Goru kao i zaustavljanje depopulacije sjevernog regiona.

Sektor turizma je značajan potrošač prirodnih materijala i generiše karbonski otisak, direktno ili indirektno, kroz usluge smještaja, prevoza, potrošnje hrane i dr. Naročito mjere resursne efikasnosti u ovom sektoru uključuju: potrošnju energije i vode, stvaranje otpada, zaštitu biodiverziteta. Stoga je od posebnog značaja da se: razvijaju ekološki prihvatljivi oblici turizma koji ne ugrožavaju prirodne i

pejzažne vrijednosti, razvijaju efikasne turističke i zdravstvene ustanove, poboljšavaju kvalitet usluge i smanjuju njen uticaj na životnu sredinu, obezbjeđuju viši nivo reciklaže, primjenjuju relevantne standarde, razvijaju zelene inovacije, podstiču interesovanje kompanija da vide priliku u „ozelenjavanju turizma“. Na ovaj način uspostavlja se direktna korelacija zdravstvenog turizma sa efikasnijim i kvalitetnijim razvojem održive komponente (zelena tranzicija) turističkog razvoja (unapređenje kapaciteta i ponude/usluga), tj. ostvaruje se sinhronizacija sa Nacionalnom strategijom održivog razvoja do 2030. godine, UN Agendom za održivi razvoj do 2030. godine, Nacionalnom strategijom zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa 2021-2025. i Strategijom razvoja ženskog preduzetništva Crne Gore 2021-2024. Održivo i čisto okruženje pruža osnovu i prostor za razvoj održivog i zdravstvenog turizma i omogućava njegov razvoj. Pozicija Crne Gore kao ekološke države je snažna marketinška poruka koju treba kontinuirano potvrđivati kroz djelovanje, odluke, projekte i svakodnevne aktivnosti.

U sadašnjim okolnostima, u kontekstu zdravstvenog turizma, vidljive su dugoročne posljedice po zdravlje ljudi izazvane pandemijom COVID-19. Osmišljen je termin 'post COVID-19 sindrom' koji označava postojanost najmanje jednog simptoma, posebno umora i otežanog disanja, koje je prijavilo 87,4% pacijenata, koji su se oporavili od COVID-19. U novom post-COVID-19 kontekstu, značaj prirode i važnost wellness-a kao preventivnog „alata“ za liječenje u potpunoj su sinergiji za osnovnom djelatnošću zdravstvenog turizma. Uzimajući u obzir sve navedeno i činjenicu da je izazovni period tokom 2020-2021. godine, ali i post covid 2022-2023. godina sa aspekta zdravlja ljudi, u prvi plan kod potencijalnih turista stavio potrebu i želju za provođenjem odmora u ugostiteljskim objektima koji obezbjeđuju individualizaciju usluga uz aktivnosti koje se u najvećoj mjeri odvijaju na otvorenom prostoru, odnosno u prirodi.

III - TABELA ZA IZVJEŠTAVANJE PO AKTIVNOSTIMA

STRATEŠKI CILJ:		RAZVOJ ZDRAVSTVENOG TURIZMA CRNE GORE 2021-2023.								
Opretni cilj 1		OBEZBJEĐIVANJE STRATEŠKOG OKVIRA ZA RAZVOJ ZDRAVSTVENOG TURIZMA								
Indikator učinka							Početna vrijednost (IV kvartal 2021. godine)	Ciljna vrijednost (IV kvartal 2023. godine)		
Indikator učinka 1: Broj usaglašenih zakona/podzakonskih akata 2: Broj strateških planova u kojima se tretira zdravstveni turizam							0	1 -3		
							0	2-4		
Aktivnost	Indikator rezultata	Institucije odgovorne za sprovođenje aktivnosti institucije	Datum početka	Planirani datum završetka	Status realizacije AAA 	Novi rok za realizaciju	Sredstva planirana	Sredstva realizovana	Izvor finansiranja	Preporuke za naredni period sprovođenja
1.1.1. Formiranje međuresorne radne grupe za usaglašavanje, pripremu i donošenje inoviranih zakonskih/podzakonskih akata, kao i usaglašavanje domaće regulative sa EU direktivama, sa posebnim naglaskom na direktivu 2011/24/EU	1. Formirana međuresorna radna grupa 2. Broj usaglašenih i inoviranih akata, broj akata poslatih u Skupštinu, broj usvojenih akata: 1-3 3. Usaglašena regulativa	MER, MZ	Q4 2021	Q4 2022	Djelimično realizovano https://www.gov.me/cyr/c/lanak/crna-gora-ima-potencijal-da-razvije-elitni-zdravstveni-turizam Zakon o zdravstvenoj zaštiti i Zakon o turizmu i ugostiteljstvu vraćeni iz skupštinske procedure na	Nije moguće precizirati novi rok iz objektivnih razloga	2.000€	2.000€	Budžet CG	Nastaviti sa usaglašavanjem dva zakona u smislu odgovarajućeg regulisanja zdravstvenog turizma

					izmjene i dopune					
1.1.2. Preporuke za inkorporiranje zdravstvenog turizma u strateške planove svih jedinica lokalne samouprave	Broj prihvaćenih preporuka u kojima se tretira zdravstveni turizam: 2-4	MER	Q1 2022	Q4 2023	Realizovano	Ukoliko se bude izradio novi dokument svakako da će se nastaviti sa aktivnostima	Nijesu potrebna sredstva	Nijesu potrebna sredstva	-	Obezbijediti kontinuitet i u narednom periodu
1.1.3. Formiranje međuresorne stručne grupe koja treba da odluči o prioritnim projektima javnih zdravstvenih ustanova na bazi analize razvojnih potreba postojećih javnih zdravstvenih ustanova	Formirana međuresorna grupa i urađena analiza	MZ	Q1 2022	Q4 2022	Realizovano		Nijesu potrebna sredstva	Nijesu potrebna sredstva	-	Preporuka da se nastavi sa ovim aktivnostima
1.2.2. Izrada e kataloga postojećih i novih projekata zdr. turizma	Urađen katalog	MER, MZ	Q1 2023	Q4 2023	Nije realizovano		5.000€	0€	Budžet CG	Nakon uspostavljanja zakonodavnog okvira moguće je kreirati ponudu projekata
1.2.3. Uključivanje projekta zdravstvenog turizma u listu za Ekonomsko-investicioni plan	Broj uključenih projekata u listu za Ekonomsko-investicioni plan	MZ, MER			Nije realizovano Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma pripremilo		Nijesu potrebna sredstva	Nijesu potrebna sredstva		Uspostavljen mehanizam za realizaciju u narednom period, što će biti prdmet realizacije u

			Q1 2023	Q4 2023	inicijativu Nacionalnoj investicionoj komisiji, a sve u saradnji sa Kancelarijom za evropske integracije, sa preporukom uključivanja projekata zdravstvenog turizma u pomenuti Ekonomsko-investicioni plan EU					narednom ciklusu planiranja aktivnosti
Operativni cilj 2		Stvaranje kvalitativnih pretpostavki za međunarodnu konkurentnost								
Indikator učinka							Početna vrijednost (IV kvartal 2021. godine)	Ciljna vrijednost (IV kvartal 2023. godine)		
Indikator učinka 1: Lista potrebnih akreditacija i sertifikacija 2: Broj potpisanih protokola o saradnji sa domaćim i međunarodnim posrednicima zdr.turizma 3: Broj posjećenih sajмова i konferencija, kao i broj održanih prezentacija 4: Broj održanih konferencija, sajмова i edukacija u Crnoj Gori							0	1		
							0	2-4		
							0	3-5		
							0	2-4		
Aktivnost	Indikator rezultata	Institucije odgovorne za sprovođenje aktivnosti	Datum početka	Planirani datum završetka	Status realizacije	Novi rok za realizaciju	Sredstva planirana	Sredstva realizovana	Izvor finansiranja	Preporuke za naredni period sprovođenja
2.1.1. Definisanje liste potrebnih akreditacija i sertifikata u zdravstvenom turizmu	Utvrđena lista potrebnih akreditacija i sertifikacijam	MZ	Q1 2022	Q4 2022	Djelimično realizovano		Sredstva nisu potrebna	Sredstva nisu potrebna	-	Potrebno nastaviti sa realizacijom aktivnosti

2.1.2. Implementacija usvojenih međunarodnih akreditacija i sertifikata	Izveštaj o implementaciji	MER, MZ	Q1 2023	Q4 2023	Nije realizovano		Sredstva nijesu potrebna	Sredstva nijesu potrebna	-	Aktivnosti su započete, preporuka da se nastavi sa aktivnostima
2.1.3. Kreiranje posebno dizajniranih kreditnih linija sa povoljnim uslovima kod IRF-a, za akreditovane i sertifikovane institucije, za podizanje kvaliteta usluga zdravstvenog turizma	Iznos odobrenih kredita: 1.000.000 €	MER, IRF	Q2 2022	Q4 2023	Nije realizovano	IRFCG formira kreditne linije u skladu sa strategijama VLADE CG i potrebama tržišta. Kreditne linije se usklađuju na godišnjem nivou. Direktnih linija za zdravstveni turizam za period 2021-2023. nije bilo, ali ostale linije/ kao npr- investicioni kreditnih linija za podršku turizmu, hotelijerstvu ugostiteljstvu dato 12,4 mil.€), kao i par sličnih, na indirektan način pomažu ovoj vrsti turizma. Takođe, treba naglasiti da se godišnji plan realizacije donosi kumulativno, a	1.000.000€	0 €	Kredit	Pronaći odgovarajući mehanizam za unapređenje segmenta kreditiranja ove oblasti

						ne za pojedinačne kreditne linije pa se ne može govoriti o ispunjenju ili ne ispunjenju plana za realizaciju konkretne kreditne linije.				
2.2.1. Kreiranje komplementarnih zdravstveno-turističkih proizvoda, koji se mogu plasirati na zdravstveno-turističkom tržištu	Broj formiranih zdravstveno-turističkih proizvoda: 2-4	MER, MZ	Q1 2022	Q4 2023	Realizovano		5.000 €	5.000€	Budžet CG	Preporuka je nastavka aktivnosti uz snažnije uključivanje privrednog sektora
2.2.2. Pospješiti razvoj proizvodnje i plasiranje na tržištu ljekovitog bilja i peloida (ljekovitog blata) i podržati domaće male proizvođače ljekovitih kozmetičkih proizvoda, kroz javne pozive ili programe podsticajnih mjera	Iznos odobrenih kredita: 100.000 €	MPŠV, MER	Q2 2022	Q4 2023	Nije realizovano	Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede je tokom 2022. godine podržavalo zasnivanje zasada višegodišnjeg ljekovitog i aromatičnog bilja kao i modernizaciju zasada. Opredjeljena sredstva u iznosu od 40.000€ nisu utrošena, jer nije bilo zainteresovanih za ovaj vid investicije.	100.000€	0€	Kredit	Kako sve veći broj poljoprivrednih proizvođača koji se bave pčelarstvom imaju na svom gazdinstvu api komore. Preporuka za naredni period je normativno prepoznavanje ovakvih alternativnih metoda liječenja i uvesti kao dio zdravstvenog turizma. Takođe, prepoznati i dati veću podršku proizvođačima organske hrane. Ministarstvo poljoprivrede definiše oblast bavljenja organskom

						<p>Takođe MPŠV je i za 2023. godinu opredijelilo 40.000eura za podizanje novih zasada višegodišnjeg aromatičnog i ljekovitog bilja kao i za nabavku sistema za navodnjavanje. Takođe, MPŠV je obezbjedilo sredstva kroz IPARD II program kao i kroz IPARD III program 2021-2027. Kroz IPARD II program do sada nije bilo podržanih korisnika za ovaj vid investicije</p> <p>https://www.gov.me/cyr/clanak/javni-poziv-za-dodjelu-podrske-uzgoju-visegodisnjih-zasada-ljekovitog-i-aromaticnog-bilja-2022-2</p>				<p>proizvodnjom tako da i taj dio prepoznati budicim akcionim planom.</p>
--	--	--	--	--	--	---	--	--	--	---

<p>2.2.3. Povezivanje turizma i zdravstva na nacionalnom, kao i na lokalnim nivoima, kao i povezivanje privatnog i javnog sektora zdravstva i turizma radi stvaranja dodatne vrijednosti</p>	<p>Broj potpisanih sporazuma o saradnji ključnih aktera na nacionalnom nivou: 1- 3; Broj potpisanih sporazuma o saradnji na lokalnom nivou: 3-5;</p>	<p>MER, MZ</p>	<p>Q2 2022</p>	<p>Q4 2023</p>	<p>Djelimično realizovano</p>		<p>Sredstva nijesu potrebna</p>	<p>Sredstva nijesu potrebna</p>	<p>-</p>	<p>Po uzoru na umrežavanje na nacionalnom nivou (Konekcija javnih ustanova sa privatnim ustanovama koje pružaju usluge zdravstvenog turizma (umrežavanje hotela, turističkih organizacija i nadležnih ministarstava), potrebno je kreirati mrežu i u lokalnim okvirima, kroz stvaranje raznih partnerstava, direktnih ili indirektnih aktera zdravstvenog turizma.</p>
<p>2.2.4. Posredovanje u sklapanju protokola o saradnji sa međunarodnim agencijama, avio kompanijama i ostalim posrednicima (facilitatorima), za putovanja koja su motivisana primarno za usluge</p>	<p>Broj potpisanih protokola o saradnji: 2- 4</p>	<p>NTO, MER</p>	<p>Q2 2022</p>	<p>Q4 2023</p>	<p>Nije realizovano</p>	<p>U okviru svojih promotivnih aktivnosti, NTOCG je organizovala brojne studijske posjete i B2B radionice sa predstavnicima inostranih tuoperatora. B2B radionice su odličan metod za uspostavljanje kontakta između</p>	<p>Sredstva nijesu potrebna</p>	<p>Sredstva nijesu potrebna</p>		<p>Potrebno je snažnije uključivanje privrednog sektora 8Agencija specijalizovanih za zdravstveni turizam, Udruženja, NVO sektor)</p>

zdravstvenog turizma						crnogorske turističke privrede i TO sa emitivnih tržišta. Samim tim stvoreni su uslovi da se potpišu Memorandum i saradnji i poslovni Ugovori, što će biti predmet realizacije u narednom periodu.				
2.2.5. Potpisivanje protokola o saradnji sa osiguravajućim društvima	Broj potpisanih protokola o saradnji: 3- 5	MZ	Q1 2022	Q4 2023	Realizovano		Sredstva nijesu potrebna	Sredstva nijesu potrebna	-	Crna Gora ima potpisan ugovor o socijalnom osiguranju sa 25 država. Osim toga u proceduri je potpisivanje ugovora o socijalnom osiguranju sa Republikom Albanijom. Preporuka da se nastavi sa daljim aktivnostima.
2.2.6. Inkorporiranje zdravstvenog turizma u marketing strategiju NTO-a (jačanje sistema komunikacije, precizno ciljanje tržišnih segmenata, grupisanje atrakcija,	Definisana ciljna tržišta, izrađena marketing strategija i sprovedene digitalne marketing kampanje	NTO	Q4 2021	Q4 2023	Djelimično realizovano	NTOCG promoviše objedinjen crnogorski turistički proizvod u koji je takođe uključen i segment zdravstvenog turizma. Nacionalna kuhinja se	Sredstva nijesu potrebna	Sredstva nijesu potrebna	-	Nakon uspostavljanja ponude zdravstvenog turizma, pronaći mehanizam za snažniju promociju na inostranim tržištima.

kreiranje portala za promociju zdravstvenog turizma i promovisanje crnogorske nacionalne kuhinje sa akcentom na organsku hranu)						promoviše kroz razne aktivnosti i kroz različiti promotivni materijal a sve informacije dostupne su na zvaničnom sajtu sajtu NTOCG www.montenegro.travel koji će se blagovremeno dopunjavati sa novim informacijama sadržajem. Sve informacije dostupne su na zvaničnom sajtu NTO CG www.montenegro.travel koji se redovno ažurira sa novim sadržajima i informacijama.				
2.2.7. Učešće na specijalizovanim međunarodnim sajmovima i konferencijama, i prezentacija ponude zdravstvenog turizma Crne Gore na istim	Broj posjećenih sajmova i konferencija: 3-5; Broj održanih prezentacija: 3-5	MER, MZ	Q1 2022	Q4 2023	Realizovano	Učešće na <i>Regionalnom komitetu Svjetske zdravstvene organizacije za Evropu – 72 zasjedanje (Tel Aviv, Izrael-12-14. septembar 2022. godine).</i> Učešće na panelu	30.000€	4.500€		

					<p>“Economic recovery and resilience in Montenegro through health and sustainable tourism“ i (“Investment for Health: the wellbeing economy”). Uvid u ekonomski oporavak u Crnoj Gori kroz zdravstveni i održivi turizam bio je od najvećeg interesa za učesnike 72. Zasijedanja Regionalnog komiteta Svjetske zdravstvene organizacije za Evropu.</p> <p>https://www.who.int/europe/publications/m/item/programme-rc72-parallel-session-3-investment-for-health-the-well-being-economy-13-september-2022</p> <p>https://www.aktuelno.me/crna-</p>				
--	--	--	--	--	---	--	--	--	--

					gora/scekic-podrska-svjetske-zdravstvene-organizacije-crnoj-gori-od-neprocjenjive-vaznosti/ https://www.vijesti.me/vijesti/ekonomija/621368/djuovic-zdravo-stanovnistvo-je-osnova-za-zdravu-ekonomiju - Učešće na 43. Svjetskoj berzi putovanja WTM 2022. (World Travel Market), koja se održala u periodu od 7. Do 9. Novembra 2022. godine u Londonu. Tokom sajma WTM u Londonu, predstavnici NTO CG odraži su preko 50 sastanaka sa predstavnicima avio kompanija, medija, turoperatora i drugih relevantnih kompanija				
--	--	--	--	--	---	--	--	--	--

					<p>dominantno iz Velike Britanije, ali i sa drugih tržišta.</p> <p>https://www.gov.me/cyr/clanak/ocekuje-se-nastavak-rastaturistickog-prometa-iz-velike-britanije-ocijenjeno-na-medunarodnoj-turistickoj-berzi-world-travel-market-u-londonu</p> <p>- Učešće na 33. Sajmu turizma, Alpe Adria u Sloveniji, na kojem se Crna Gora predstavlja kao zemlja partner. Riječ je o jednom od najznačajnijih događaja u turizmu koji promoviše zeleni i održivi turizam, i predstavlja široki spektar ponuda za ljubitelje aktivnog odmora.</p> <p>https://www.gov.me/clanak/ministar-durovic-</p>				
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

					<p>zelimo-da-turizam-u-crnoj-gori-zivi-365-dana -Nacionalna turistička organizacija (NTO) učestvovala je na konferenciji pod nazivom Održivi turizam u Jadransko-jonskoj regiji, koju je organizovao Forum jadransko-jonskih gradova (FAIC) u Ankoni u septembru 2022. godine. Cilj konferencije, bio je da se analiziraju aktuelni izazovi sa kojima se sektor turizma suočava zbog zdravstvene i klimatske krize, ali i da podstakne turističke poslenike na razmišljanje o tome kako da ih pretvori u prilike i sredstva za oporavak i lokalni razvoj.</p>				
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

						<p>Na konferenciji su predložene ideje kako dalje implementirati održivi turizam kroz razvojne modele.</p> <p>https://mina.nws/mina-business-ekonomske-vijesti-iz-crne-gore/nto-ucestvovala-na-konferenciji-o-odrzivom-razvoju-turizma-u-ankoni/</p> <p>-Učešće na konferenciji (online) Economic and Social Benefits of Health tourism in Montenegro.</p>				
<p>2.2.8. Organizovanje konferencija, sajмова i edukativnih seminara u CG na temu zdravstvenog turizma, kao i afirmacija i jačanje udruženja zdravstvenog turizma</p>	<p>Broj organizovanih konferencija, sajмова i seminara zdravstvenog turizma: 2-4</p>	<p>MER, MZ, Klaster zdr.turizma</p>	<p>Q1 2022</p>	<p>Q4 2023</p>	<p>Realizovano</p>	<p>Ministarstvo zdravlja organizovalo dvodnevni seminar na temu: „Akreditacija i standardizacija zdravstvenih ustanova u Crnoj Gori“.</p> <p>Dvodnevni seminar „Akreditacija i standardizacija zdravstvenih</p>				

					<p>ustanova u Crnoj Gori“, čija je glavna tema bila značaj i benefiti akreditacije i standardizacije zdravstvenih ustanova, održan je 21.i 22. decembra 2022.godine u Kolašinu, u organizaciji Ministarstva zdravlja.</p> <p>https://www.gov.me/clanak/akreditovanim-zdravstvenim-ustanovama-do-kvalitetnijih-i-bezbjednijih-zdravstvenih-usluga</p> <p>Seminar “Trade and public health workshop with a special focus on pandemic response”.</p> <p>Sekretarijat Svjetske trgovinske organizacije (STO), u bliskoj saradnji sa Sekretarijatom Svjetske zdravstvene organizacije</p>				
--	--	--	--	--	---	--	--	--	--

					<p>(SZO) i Organizacijom Svjetske intelektualne svojine (WIPO), organizovao je 16. Radionicu o trgovini i javnom zdravlju, koja je imala poseban fokus na odgovor na pandemiju. Tema i program Radionice zasnovani su na 2. Izdanju trilateralne studije SZO-WIPO-STO „Promovisanje pristupa medicinskim tehnologijama i Inovacija: ukrštanje javnog zdravlja, intelektualne svojine i trgovine“.</p> <p>https://www.gov.me/cyr/clanak/sto-e-seminar-trade-and-public-health-workshop-with-a-special-focus-on-pandemic-response-28-novembar-27-</p>				
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

					<p>septembar-2022 -Ministarstvo zdravlja Crne Gore i Udruženje za održivi razvoj (UZOR) su 09. juna 2022. godine organizovali konferenciju pod nazivom “Wellbeing as travel trend” koja je imala za cilj mogućnost unapređenja razvoja i potencijala zdravstvenog turizma u Crnoj Gori. Konferencija posvećena potencijalima i mogućnostima razvoja zdravstvenog turizma u Crnoj Gori imala je internacionalni karakter, a na njoj su aktivno učešće imali eminentni stručnjaci iz sfere medicine i turizma iz više država. U okviru tri panel</p>				
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

						<p>diskusije govorili su prestižni stručnjaci iz turističke i zdravstvene privrede, kao i naučnici iz oblasti savremene medicine. Cilj konferencije bio je da se na visokokvalitetan i svrsishodan način okupe profesionalci iz oblasti turizma i oblasti medicine i da kroz primjere dobre prakse i diskusiju inspirišu prisutne i crnogorsku turističku javnost na kreiranje proizvoda kojim bi proširili sopstvenu ponudu, kreirali nove aranžmane i otvorili nova tržišta uz povezivanje upravo sektora medicine i turizma.</p> <p>https://www.gov.me/dokument/a/dd332d53-6516-4869-ac8f-</p>				
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

					5d41606d1613 - Međunarodna konferencija pod nazivom „ Kreiranje, promocija i prodaja turističkih programa zdravstvenog turizma “. Konferencija je održana 15. i 16. oktobra 2022. godine u Hotelu Splendid Conference & Spa Resort. Dragocjeno iskustvo domaćih predavača i gostiju iz inostranstva učesnici su imali prilike da čuju kroz pojedinačna izlaganja i panel diskusije koje su tematski podijeljene u tri osnovne cjeline - lječilišni turizam, medicinski turizam i spa&wellness. Tokom Konferencije organizovan je i Festival				
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

					<p>zdravstvenog turizma. https://www.gov.me/cyr/clanak/xi-medunarodna-konferencija-kreiranje-promocija-i-prodaja-turistickih-programa-zdravstvenog-turizma -Međunarodna konferencija pod nazivom „Zdravstveni turizam – put za cjelogodišnji turistički proizvod“, 30. i 31. oktobra u hotelu „Splendid Conference & Spa Resort“. Konferencija je otvorila tematiku nove zdravstvene infrastrukture Crne Gore kao nezaobilaznog preduslova za percipiranje Crne Gore kao „zdravstveno sigurne destinacije“, ali i kao potencijalno atraktivne</p>				
--	--	--	--	--	---	--	--	--	--

					<p>destinacije zdravstvenog turizma na karti Evrope i svijeta. Svoje modele i rezultate za postsezonu (low season tourism) predstavili su i stručnjaci iz regiona.</p> <p>https://isme.me/sr_ME/deseta-medunarodna-konferencija-zdravstvenog-wellness-i-spa-turizma_p5169.html</p> <p>Sjednica KO zdravstvenog turizma Privredne komore CG održana 28. jula 2022. godine: "Ojačati saradnju svih aktera u sektoru zdravstvenog turizma"</p> <p>https://komora.me/poslovni-ambijent/ojacat-i-saradnju-svih-aktera-u-sektoru-zdravstvenog-turizma</p> <p>U Privrednoj komori je</p>				
--	--	--	--	--	---	--	--	--	--

					<p>15.11.2022. održan sastanak predstavnika Privredne komore sa Inovacionom radnom grupom za prioritetsnu oblast "Održivi i zdravstveni turizam" Teme sastanka su bile:</p> <ul style="list-style-type: none"> -dobijanje povratnih informacija od strane privrede, vezano za osnovne probleme u oblasti održivog i zdravstvenog turizma, predlozi za rješenje -viđenje fokusnih područja i tehnologija -analiza inovativnih djelatnosti i potencijala. <p>https://komora.me/pkcg/koordinacioni-odbor-za-zdravstveni-turizam</p> <ul style="list-style-type: none"> -Sponzorisanje Sajma sezonskog zapošljavanja "Summer Job 				
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

					<p>2022.” Summer job 2022.” se organizuje već 14 godina sa ciljem zapošljavanja domaće radne snage u toku ljetnje turističke sezone i prilika je za sve zainteresovane da na najjednostavniji način pronađu zaposlenje. https://radiokotor.info/clanak/drustvo/sajam-sezonskog-zapo%C5%A0ljavanja-u-podgorici-i-u-kotoru/0 - The 68th meeting of the UNWTO Regional Commission for Europe (31 May – 2 June, Sofia, Bulgaria) and conference on “Education and skills in medical and wellbeing tourism” https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.c</p>				
--	--	--	--	--	---	--	--	--	--

					<p>om/s3fs-public/2023-05/GIN1%20v.5_0.pdf?VersionId=MnCjTCzGyCNts5yhrqSupux2k_0vkQ</p> <p>- konferencija "Bridging tourism destinations 11-12. Maj 2023. godine Budva. Paneli "Održivi razvoj turizma lokalnih zajednici" i "Medicinski , Wellness&Spa turizam obilježili su drugi dan konferencije. https://bridgingtourism.me/ -Konferencija zdravstvenog turizma 04.11.2023. godine Budva https://www.poslodavci.org/aktuelnosti/najavedogadjaja/12-medjunarodna-konferencija-zdravstvenog-turizma/ -1st (online) Meeting UNWTO Working Group</p>			
--	--	--	--	--	---	--	--	--

						<p>on Health and Travel & Tourism - Monday 11 December 2023 -12 edukativnih seminara, okruglih stolova i radionica kroz projekat "ARIST"</p> <p>https://www.ug.ac.me/objava/blog/1283/objava/178625-realizovan-projekat-span-class-cyrlatignore-arist-span-sirom-crne-gore-fizicka-aktivnost-znacajno-utice-na-zdravlje</p> <p>-Naučni forum i konferencija zdravstvenog i sportskog turizma, https://www.gov.me/clanak/odrzana-zavrsna-konferencija-projekta-arist</p> <p>-V sjednica KO zdravstvenog turizma PKCG, https://mina.nws/mina-business-ekonomske-</p>				
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

						vijesti-iz-crne-gore/iskoristiti-potencijale-za-razvoj-zdravstvenog-turizma/				
Operativni cilj 3		JAČANJE KAPACITETA INSTITUTA DR SIMO MILOŠEVIĆ, SISTEMA EDUKACIJE I PRAĆENJA REALIZACIJE PROGRAMA								
Indikator učinka							Početna vrijednost (IV kvartal 2021. godine)		Ciljna vrijednost (IV kvartal 2023. godine)	
Indikator učinka 1: Broj inoviranih kurikuluma Indikator učinka 2: Standardizovani sistemi praćenja statističkih trendova, stava i mišljenja domaćih i stranih gostiju							0 0		3 2	
Aktivnost	Indikator rezultata	Institucije odgovorne za sprovođenje aktivnostiInstitucije	Datum početka	Planirani datum završetka	Status realizacije	Novi rok za realizaciju	Sredstva planirana	Sredstva realizovana	Izvor finansiranja	Preporuke za naredni period sprovođenja
3.1.1. Donošenje odluke o zaustavljanju prodaje udjela državnih fondova	Donesena odluka	Vlada CG, MZ, MER	Q1 2022	Q4 2022	Realizovano		Sredstva nisu potrebna	Sredstva nisu potrebna	-	Vlada CG usvojila Platformu za spašavanje i restrukturiranje Instituta https://www.gov.me/clanak/manjinski-akcionari-da-podrzje-uvajanje-plana-spasavanja-instituta-dr-simo-milosevic Aktivnosti se realizuju shodno planiranoj dinamici
3.1.2. Izrada studije izvodljivosti za investicioni ciklus	Urađena Studija izvodljivosti	Institut Dr Simo Milošević	Q1 2022	Q3 2022	Djelimično realizovano	Prethodna Vlada je donijela odluku o zaustavljanju prodaje, ali je Upravni sud poništio tu odluku. U ovom momentu je odluka donijeta i prodaja je zaustavljena.	30.000€	0€	Budžet CG	Izrada Studije izvodljivosti biće sastavni dio Plana spašavanja i restrukturiranja Instituta shodno usvojenoj Platformi Platformi za spašavanje i restrukturiranje Instituta

						https://www.skupstina.me/me/clanci/u-institutu-dr-simo-milosevic-odrzana-64-sjednica-odbora-za-zdravstvo-radi-socijalno-staranje https://www.skupstina.me/me/dogadjaji/64-sjednica-odbora-za-zdravstvo-radi-socijalno-staranje Održana sjednica Koordinacionog odbora zdravstvenog turizma Privredne komore Crne Gore, 13. Marta t.g., tokom koje je razmotren i Predlog zakona o zdravstvenoj zaštiti, kao i status Instituta u Igalu. https://komora.me/poslovni-ambijent/sacuvati-institut-u-igalu-temelj-crnogorskog-zdravstvenog-turizma				
3.2.1. Razmatranje postojećeg kurikuluma koji se odnosi na zdravstveni turizam kroz GAP analizu i definisanje potreba	Urađena GAP analiza	MPNKS (CSO)	Q1 2022	Q3 2022	Realizovano	Aktivnost preusmjerena od strane MPNK na Centar za stručno obrazovanje CSO je u skladu sa svojim	3.000€	Konstatovano da za ovu aktivnost sredstva nijesu potrebna	Budžet CG	Preciznije planirati nastavak aktivnosti uz uključivanje svih relevantnih institucija

za stručnim kadrom u zdravstvenom turizmu						nadležnostima, uradio 19 stručnih kvalifikacija koje se mogu dostizati kroz formalno i neformalno obrazovanje iz 6 oblasti medicine: Farmacije, fizioterapije, kozmetike, medicinsko laboratorijskih ispitivanja, stomatologije i zdravstvene njege				
3.2.2. Donošenje odluke o novom kurikulumu	Donesena odluka	MPNKS (CSO)	Q4 2022	Q4 2022	Realizovano	Kao i prethodna aktivnost MPNK preusmjerilo na Centar za stručno obrazovanje Donijeta odlukaradiće se obrazovni program Zdravstveni tehničar na osnovu 4 stručne kvalifikacije	Sredstva nijesu potrebna	Sredstva nijesu potrebna	-	Nastaviti sa aktivnostima uz pažljivije i preciznije planiranje narednih aktivnosti
3.2.3. Definisanje novih obrazovnih programa	Definisani obrazovni programi	MPNKS (CSO)	Q1 2023	Q4 2023	Realizovano		Sredstva nijesu potrebna	Sredstva nijesu potrebna	-	Nastaviti sa aktivnostima uz snažniju promociju ka ciljnim grupama
3.2.4. Razviti program cjeloživotnog učenja	Razvijen program	MPNKS (CSO)	Q2 2022	Q4 2023	Realizovano	Biće razvijena 4 programa obrazovanja odraslih za sticanje stručnih kvalifikacija na kojima se zasniva obrazovni program	Sredstva nijesu potrebna	Sredstva nijesu potrebna	-	Nastaviti sa dobrom praksom uz kontinuirano praćenje ponude i potražnje na tržištu

3.2.5. Uključiti program cjeloživotnog učenja u kurikulum	Program uključen	MPNKS (CSO)	Q4 2023	Q4 2023	Djelimično realizovano		Sredstva nisu potrebna	Sredstva nisu potrebna	-	Aktivnost je započeta i u narednom periodu očekuje se finalizacija aktivnosti
3.3.1. Utvrditi sadržaj, periodičnost, rokove i spisak institucija za davanje i objavljivanje godišnjih izvještaja o stanju u oblastima zdravstvenog turizma na svim nivoima	Izrađen izvještaj	MER, MZ	Q4 2022	Q4 2023	Djelimično realizovano		Sredstva nisu potrebna	Sredstva nisu potrebna	-	Preciznije uspostaviti mehanizam za izvještavanje i ažuriranje godišnjih izvještaja

IV – NALAZI EVALUACIJE

Nakon okončanja implementacije Programa RZT 2021-2023 urađena je njegova eksterna evaluacija, zbog složenosti i obuhvata, ali i zbog obezbjeđivanja većeg stepena objektivnosti. Time su se obezbijedili nalazi koji su predstavljeni u završnom izvještaju, a obezbjeđena je i adekvatna osnova za kreiranje potencijalno novog strateškog RZT dokumenta.

U skladu sa tim, Ministarstvo turizma, ekologije, održivog razvoja i razvoja sjevera je iz svog budžeta obezbijedilo novčana sredstva za angažovanje ekspertkinje koja je kao nezavisna evaluatorka sačinila Finalnu (ex-post) evaluaciju sprovođenja RZT Programa 2021-2023. Godine.

Evaluacija je sprovedena u periodu april - maj 2023., kombinacijom kvantitativnih i kvalitativnih metoda, uključujući dokumentacionu analizu i dubinske intervjue, a sa ciljem da se ocijeni relevantnost, efektivnost, efikasnost, uticaj i održivost.

Evaluacija je ispitavala realizaciju Programa i Akcionog plana u odnosu na pet kriterijuma:

- ❖ **Relevantnost** - Razmatra odnos između potreba i problema u pravosuđu i ciljeva Programa. Stvari se mijenjaju tokom vremena – određeni ciljevi mogu biti ispunjeni ili zamijenjeni; potrebe i problemi se mijenjaju, pojavljuju se novi;
- ❖ **Koherentnost** – sinergija tj. Usklađenost dokumenta sa krovnim strateškim dokumentima;
- ❖ **Efektivnost** - U kojoj mjeri su ciljevi Programa ostvareni ili se očekuje da će biti ostvareni;
- ❖ **Efikasnost** - razmatra odnos između resursa korištenih Programom i promjena koje su proizvele, bilo da su pozitivne ili negativne. Efikasnost mjeri izlaze -- kvalitativne i kvantitativne -- u odnosu na ulaze.
- ❖ **Uticaj** - se odnosi na promjene za koje se očekuje da će se dogoditi uslijed implementacije Programa i Akcionog plana
- ❖ **Održivost** - se odnosi na nastavak koristi od Programa nakon završetka njegove implementacije

Evaluacija je sprovedena kroz četiri faze: uvodnu fazu, prikupljanje i analizu podataka, validaciju i pisanje izvještaja, uz napomenu da su neke od faza vršene paralelno, s obzirom na preklapanja, sinergije i povratne informacije za proces evaluacije. Glavni cilj ove evaluacije je bio da se pruži Ministarstvu nadležnom za poslove turizma i drugim učesnicima u realizaciji Programa:

- ukupna nezavisna ocjena ukupne uspješnosti Programa, obraćajući posebnu pažnju na učinakostvarenih rezultata na postavljene ciljeve Programa
- preporuke za poboljšanje sadašnjih i budućih aktivnosti.

Rukovodilac evaluacije je bilo ovlašćeno lice Direktorata za razvoj turizma i izradu propisa u oblasti turizma. Evaluaciona referentna grupa je bila postojeća Radna grupa za praćenje implementacije Programa, koja je nadgledala sprovođenje evaluacije.

Uloga rukovodioca je bila da rukovodi radom evaluacione referentne grupe i osigura da se proces planiranja i sprovođenja evaluacije odvija u skladu sa planiranom dinamikom.

RZT Program je primarno posvećen razvoju i unapređenju oblasti zdravstvenog turizma kao jednog od posebnih oblika turizma sa velikim potencijalom razvoja usvijetu, pri čemu je evaluator predložio glavne preporuke/sugestije/nedostatke za realizaciju Programa 2021-2023 sa pripadajućim Akcionim planom.

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

RELEVANTNOST

Relevantnost operativnih ciljeva je dobijenom analizom neosporna, obzirom da su oni usmjereni ne samo na razvoj ključnih oblasti zdravstva i turizma, nego su potencijal za razvoj lokalnih zajednica na nivou Crne Gore kroz aktivnu participaciju različitih aktera u oblasti zdravstvenog turizma. Većina ispitanika je mišljenja da Program treba da zadrži karakter strateškog opredjeljenja sa kojim bi se trebala usaglašavati i ostala strateška dokumenta naročito iz oblasti zdravlja, turizma, obrazovanja i prostornog planiranja.

Rezultati dobijeni tokom intervjua, online upitnika i kroz rad fokus grupa, pokazuju da su ciljevi posebno relevantni za snažnije sprovođenje lokalnih politika razvoja zdravstvenog turizma. Operativni ciljevi, prioriteti i aktivnosti koji su definisani Programom su takođe usklađeni sa ključnim međunarodnim konvencijama i pokazuju posvećenost Crne Gore da ispuni svoje obaveze u tom dijelu kroz planiranje i sprovođenje politika. Određeni dio ispitanika smatra da su postavljeni Operativni ciljevi relevantni, ali da je neophodno jasnije definisanje i kreiranje samih prioriteta i aktivnosti, u smislu njihove sinergije, kako bi se izbjeglo različito tumačenje obuhvata kao i nedovoljno jasne podjele nadležnosti. Jedan dio ispitanika smatra da je neophodno proširiti opseg operativnih ciljeva, gdje je poseban akcenat stavljen na veće uključivanje privredne, akademske zajednice i NVO sektora. Određeni dio ispitanika smatra da su ciljevi kao i nivo prioriteta usklađeni sa postojećim potrebama i kapacitetima naučnog, poslovnog i nevladinog sektora. Dok veći dio ispitanika smatra da same aktivnosti ipak nisu u dovoljnoj mjeri usklađene sa realnim prilikama, posebno ističući nedovoljnu uključenost ovih sektora. Ispitanici su prepoznali značaj multiplikativnog i sinergijskog efekta zdravstvenog turizma sa ostalim privrednim djelatnostima i umrežavanje sa ostalim oblicima turizma kao pozitivan rezultat, ali i začetak aktivnosti na umrežavanju turizma i zdravstva na lokalnom i nacionalnom nivou uz za sada još uvijek neznatno povezivanje privatnog i javnog sektora.

Svakako da je potrebno jasnije definisanje ciljeva i produktivnije komuniciranje sa donosiocima odluka, kako bi se izbjegle nejasnoće prilikom određivanja nadležnosti i odgovornosti.

Informacije koje su prikupljene tokom evaluacije i analiza stanja ukazuju da su sva tri operativna cilja, bili relevantni u vreme usvajanja, a relevantni su i sad.

Program ne prepoznaje značaj rodne segregacije, a u okviru Akcionog plana nijesu definisani ciljevi i mjere koji se odnose na problem rodnih neravnopravnosti koje proističu iz ove segregacije. Takođe, jedan od nedostataka intervencija usmjerenih na unapređivanje kulture rodne ravnopravnosti kroz npr. formalno obrazovanje je odsustvo preciznije definisanih mjera koje bi se odnosile na uvođenje rodne perspektive u nastavne programe Univerziteta, koji su mjesto obrazovanja eksperata u oblasti medicine, turizma, prava, socijalne zaštite, ekonomije, pedagogije i u drugim oblastima za obrazovanje zaposlenih koji obavljaju javne funkcije ili su zaposleni u institucijama koje pružaju javne usluge. Time se povećava rizik od diskriminacije žena u ostvarivanju njihovih prava na ove usluge, odnosno sprečavanja da ostvare svoja prava.

Iako većina aktera prepoznaje relevantnost operativnih ciljeva, prioriteta i aktivnosti iz Akcionog plana, oni ne prepoznaju svoju ulogu u njegovoj realizaciji. Informacije dobijene iz ministarstava i drugih institucija odgovornih za realizaciju prioriteta i aktivnosti definisanih Akcionim planom, kao i razgovori sa predstavnicima ovih institucija i organizacijama ukazuju da institucije često ne prepoznaju u dovoljnoj mjeri prioritete definisane Akcionim planom, uključujući posebne mjere i aktivnosti, kada planiraju svoje aktivnosti. Drugim riječima, aktivnosti nijesu dovoljno povezane sa prioritetima. To se takođe pokazalo i u podacima iz upitnika.

Tabela 5.2.3. Procjena relevantnosti Operativnih i prioriternih ciljeva Programa

OPERATIVNI CILJEVI	PRIORITETNI CILJEVI	RELEVANTNOST	
1.Obezbjeđivanje strateškog okvira za razvoj zdravstvenog turizma	1.1.Unapređenje zakonodavnog okvira zdravstvenog turizma	5	
	1.2.Poboljšanje ukupne zdravstvene infrastrukture	5	
Prosječna ocjena		5	
2.Stvaranje kvalitativnih pretpostavki za međunarodnu konkurentnost	2.1. Akreditacija i sertifikacija	4	
	2.2.Pozicioniranje, marketing i promocija destinacije zdravstvenog turizma	5	
Prosječna ocjena		4.5	
3.Jaćanje kapaciteta Instituta dr Simo Milošević, sistema edukacije i praćenje programa	3.1.Jaćanje kapaciteta Instituta Simo Milošević	4	
	3.2.Edukacija i cjeloživotno učenje	4	
	3.3.Praćenje realizacije i efekata programa	4	
Prosječna ocjena		4	
LEGENDA			
Ne može da se ocijeni	Nizak nivo relevantnosti	Srednji nivo relevantnosti	Visok nivo relevantnosti

Ključni nalazi sprovedene analize o relevantnosti operativnih ciljeva Programa ukazuju da isti imaju visok nivo relevantnosti, i u skladu sa navedenim ukupna ocjena evaluatorke za relevantnost operativnih ciljeva Programa ocijenjen sa ukupnom ocjenom 4.5/5.

Zaključak: Program razvoja zdravstvenog turizma iako prvi strateški dokument čiji je predmet oblast zdravstvenog turizma u Crnoj Gori, dobro je involviran kao jedan od nacionalnih prioriteta Crne Gore, i kao takav doprinosi ispunjavanju ciljeva ulaska Crne Gore kao punopravne članice Evropske Unije. Program predstavlja itekako važan dokument koji je usmjeren na realizaciju ciljeva ekonomskog razvoja, uspostavljanju bolje saradnje državne uprave sa lokalnim zajednicama, akademskog i privrednog sektora te ostvarivanju kvalitetnijeg okruženja za oslobađanje punog potencijala i pružanje usluga u zdravstvenom turizmu. Relevantnost Programa potvrđuju i rezultati implementacije koji su na veoma zadovoljavajućem nivou uvažavajući brojne otežavajuće okolnosti objektivne prirode, te predstavljaju

osnovu za dalji razvoj i afirmaciju zdravstvenog turizma u Crnoj Gori. Od izuzetnog značaja je da Program razvoja zdravstvenog turizma predstavlja prioritet Strategije pametne specijalizacije. Ukoliko pogledamo analizu relevantnosti Operativnih ciljeva, uočava se da je većina ispitanika odgovorila da su svi Operativni ciljevi i dalje relevantni uz predloge da se dodaju i neki novi.

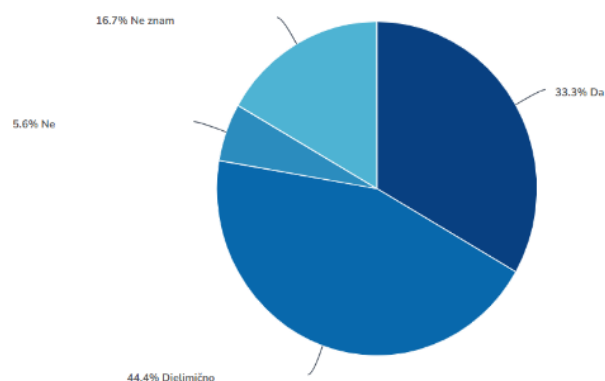
KOHERENTNOST

Prepoznavanje postojećeg razvojnog koncepta zdravstvenog turizma, zasnovanog na informacijama o dostignutom stepenu implementacije relevantnih politika, predstavlja jedan od preduslova za uspostavljanje okvira za efikasniji razvoj ove oblasti. S tim u vezi, identifikovane su i analizirane relevantne nacionalne politike i dokumenta koja predstavljaju institucionalni, strateški i zakonodavni okvir a neophodni su za jačanje i afirmaciju razvojnih potencijala i usmjerenja formulisanih u prepoznatim tematskim politikama. Program razvoja zdravstvenog turizma se oslanja na najvažnija krovna i sektorska strateška dokumenta i sektorske programe Vlade Crne Gore, kao i na međunarodne obaveze, i nacionalnu zakonsku regulativu, što je posebno objašnjeno u poglavlju 3.1. Kontekst za realizaciju Programa i institucionalna pozadina. Da je Program u dovoljnoj mjeri usklađen sa postojećim regulatornim okvirom stav je oko 70 % ispitanika. Program je proistekao kao jedan od ciljeva Strategije razvoja turizma Crne Gore do 2020. godine i slijedi strateške smjernice ovog dokumenta. Takođe, i nova Strategija razvoja turizma Crne Gore 2022-2025. godine, prepoznaje segment zdravstvenog turizma kao potencijalno značajnog ekonomskog kontributora.

Program je naročito kompatibilan i sa Strategijom pametne specijalizacije 2019-2024. godine, uzimajući u obzir prepoznati prioritet "Održivi i zdravstveni turizam". Ono što je stav određenog broja ispitanika odnosi se upravo na jasnije definisanje i razgraničenje obuhvata i nadležnosti. Neke od sugestija odnosile su se na razmatranje konkretnijeg planiranja narednih politika u ovoj oblasti unutar institucionalnih okvira koji bi mogli obezbijediti snažniji progres zdravstvenog turizma, bez suvišnog preklapanja nadležnosti, kako bi se preduprijedilo dodatno iscrpljivanje ionako ograničenih resursa.

Kada je u pitanju komplementarnost, usklađenost i koordinacija sa drugim akterima i državama u ovoj oblasti 77,7% ispitanika/ca smatra da postoji potpuna ili djelimična komplementarnost, usklađenost i koordinacija sa drugim akterima i državama u ovoj oblasti (Grafik 9).

Grafik: Postoji li komplementarnost, usklađenost i koordinacija sa drugim akterima i državama u ovoj oblasti?

Grafik 9.

Zaključak: Program razvoja zdravstvenog turizma široko je involviran po različitim sektorima. Kreiran je na način da pruža kvalitetan pregled operativnih ciljeva, prioriteta, i aktivnosti koji su razrađeni na način da jako dobro oslikavaju realne potrebe tržišta. Ciljevi su postavljeni jasno ali sa nedovoljno konkretnim indikatorima učinka i uspješnosti. Finansijska konstrukcija Programa i nedovoljno jasno definisane nadležnosti pojedinih institucija za implementaciju određenih aktivnosti, predstavljaju veoma važan segment koji nije na adekvatan način tretiran. Navedeni nedostatak u dijelu jasno definisanog budžeta, definisanih nadležnosti i odgovornosti su bile jednim dijelom razlozi ograničenosti u ostvarivanju rezultata.

EFEKTIVNOST

Efektivnost kao mjera doprinosa koji ostvaruju rezultati rada u odnosu na njene posebne ciljeve, predstavlja kvalitativnu mjeru neposredne i primjetne promjene kod ciljnih grupa/institucija kao direktna posljedica sprovedenih aktivnosti i ostvarenih neposrednih rezultata. Analizom dobijenih nalaza koji se odnose na kriterijume efektivnosti pokazano je do koje mjere su rezultati intervencije doprinijeli ostvarivanju određenih ciljeva.

Analiza efektivnosti imala je sledeću strukturu:

- Ostvarenost svakog cilja procenjivan je u odnosu na indikatore definisane u Programu.
- Identifikovani su faktori koji su unapređivali odnosno ometali efektivnost (uključujući faktore koji se odnose na formulisanje mjera, njihovu adekvatnost, faktore povezane sa mehanizmima i procedurama realizacije, spoljne faktore šireg društva).
- Na kraju je ocijenjena očekivana vjerovatnoća ostvarivanja rezultata 2023. godine, na kraju planiranog ciklusa uz određene preporuke o tome kako njihovo ostvarivanje može da bude djelotvornije u narednom periodu planiranja javnih politika.

Operativni ciljevi su postavljeni dosljedno, međutim nijesu dovoljno povezani i sinhronizovani posebno sa nivoom prioriteta. U nekim slučajevima, definisani prioriteti i aktivnosti za ostvarivanje određenih operativnih ciljeva međusobno su nedosledni ili su nedovoljnog obima ili vrste da bi se ostvario definisani cilj i proizveli konkretni rezultati. U određenim slučajevima Akcionog plana Programa definisani su ambiciozni ciljevi i rezultati u kratkom vremenskom okviru (3 godine) i u kontekstu koji bilježi nedostatak ljudskih i nedovoljno jasno definisanih finansijskih resursa, kao i nedovoljne mehanizme i prakse institucionalne koordinacije. Time je umanjeno postizanje mogućnosti visokog nivoa djelotvornosti.

Analiza nalaza koji se odnose na kriterijume efektivnosti imala je za cilj da pokaže do koje mjere su rezultati intervencije doprinijeli ostvarivanju određenih ciljeva. Da bi to bilo moguće, potrebno je da rezultati budu relativno precizno definisani, pokazatelji njihove ostvarenosti treba da budu određeni, a podaci za pokazatelje dostupni.

Tokom perioda 2021 - 2022. godine poslovanje u sektoru turizma, pa time i u sektoru zdravstvenog turizma, odvijalo se pod specifičnim uslovima usled oporavka od posledica uzrokovanim pandemijom COVID-19, koja je iscrpila kako zdravstveni sistem države tako i sektor turizma kao jedne od najvažnijih privrednih djelatnosti. Imajući u vidu okolnosti u kojima se dokument pripremao (početak pandemije COVID-19, 2020. godine), pandemijski uticaj je bio prvenstveno prisutan kod odlaganja roka za završetak Programa, upravo iz razloga nepredvidivosti uticaja i dužine trajanja pandemije. S druge strane, odlaganje roka za završetak Programa skratilo je period na koji se odnosi Program (2021 – 2023). Pored toga, svi ciljevi, prioriteti i aktivnosti definisani ovim Programom, prilagođeni su okolnostima izazvanim pandemijom, i stoga su opreznije postavljeni nego što su bili preliminarni planovi. Uprkos navedenom pristupu, stvorio se prostor za dodatni uticaj pandemije na sve ekonomske i privredne aktivnosti, a samim tim i na aktivnosti institucija obuhvaćene Akcionim planom u okviru ovog Programa. *Imajući u vidu navedeno i činjenicu da se tokom 2021. godine poslovanje u sektoru turizma nije odvijalo*

planiranim tempom zbog nedostatka finansijskih sredstava i poštovanja epidemioloških mjera propisanih od strane nadležnih institucija, dok je 2022. godina bila godina oporavka i reaktiviranja poslovanja gdje se može konstatovati da su rezultati bili djelimično zadovoljavajući.

I pored svega navedenog prema rezultatima istraživanja **efektivnosti** postignut je određeni zadovoljavajući nivo, iako realizacija aktivnosti nije tekla planiranom dinamikom. Ovakav zaključak odnosi se prvenstveno u dijelu zakonskih propisa, imajući u vidu da je segment zdravstvenog turizma po prvi put našao svoju primjenu u Predlogu Zakona o zdravstvenoj zaštiti, ali je vraćen iz skuštinske procedure na dopunu prije usvajanja. Zatim, pokrenute su određene aktivnosti u cilju određivanja standarda i normi za razvoj zdravstvenog turizma, prepoznavanje ključnih aktera i razmjena znanja u međuinstitucionalnoj komunikaciji i unapređenju saradnje na nacionalnom, i neznatno na lokalnom nivou. Uspostavljen je funkcionalan mehanizam za jačanje kapaciteta Instituta dr Simo Milošević, razmatrano je kako unaprijediti i uvrstiti nove obrazovne programe i zanimanja u zdravstvenom turizmu, dok ostaje izazov za naredni period statističko praćenje, evidencija sprovedenih i implementiranih projektnih aktivnosti, kao i transparentnija i snažnija iskomuniciranost navedenog i snažnije uključivanje privatnog sektora.

Uprkos aktivnoj participaciji i angažovanju, analizom je utvrđena nesrazmjerna angažovanost uključenih aktera. Generalno gledano, postojao je određeni stepen međuinstitucionalne sinergije, međutim evidentan je pasivan odnos određenih aktera. Prilikom planiranja narednih dokumenata, neophodno je pokazati znatno veći stepen posvećenosti kako realizaciji samih aktivnosti, tako i boljoj komunikaciji i razmjeni informacija a naročito konstruktivnim inicijativama kako bi se snažnije radilo na jačanju i bržem razvoju ove oblasti.

Program razvoja zdravstvenog turizma sa Akcionim planom za period 2021-2023. godine, polazi od opredjeljenja da zdravstveno-turističkog ne treba posmatrati u užem smislu samo kao resurs za razvoj zdravstva i turizma, već i kao potencijal za razvoj lokalnih zajednica i područja ne samo na primorju već i u sjevernom regionu Crne Gore kroz aktivnu participaciju različitih subjekata u oblasti zdravstvenog turizma i razvoj preduzetništva u ovoj oblasti uz jasno definisan sistem razvoja i podsticaja na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou.

S obzirom na specifičnost materije koja je obrađena dokumentom i samim tim što podrazumijeva izmjenu regulatornog okvira i uvođenje novih proizvoda i usluga i uključivanje velikog broja stejkholdera, stepen realizacije Akcionog plana 2021-2023. godine je djelimično zadovoljavajući imajući u vidu brojne otežavajuće okolnosti.

Samo sprovođenje Programa zdravstvenog turizma po mišljenju većine ispitanika/ca nije u potpunosti teklo planiranom dinamikom. Naime, 72,2% ispitanika smatra da je sprovođenje Programa djelimično teklo planiranom dinamikom; dok svega 5,6% je mišljenja da je sve teklo po planu. Značajan broj ispitanika/ca nije imalo informaciju, odnosno odgovor o dinamici realizacije aktivnosti iz Programa (22,2% je dalo odgovor „ne znam“).

Zbog nedostataka sveobuhvatnog finansijskog planiranja, cjelokupna realizacija AP ocijenjena je kao djelimično uspješna u ostvarivanju očekivanih rezultata za period 2021-2023. godine. Ne treba zanemariti efekat sinergije, kao i simultane procese koji se odvijaju u istom pravcu na međuinstitucionalnom nivou u određenim segmentima u okviru realizacije pojedinih aktivnost, kao što je bila organizacija konferencija, edukativnih seminara, radionica i sl. u okviru resornih ministarstava, što predstavlja pozitivan primjer sinergetskog djelovanja.

Nedostatak sveobuhvatne teorije promjene podrazumijeva da u AP-u postoje nedoslednosti u formulaciji logike intervencija, što je dovelo da smanjenog uticaja. Proističući iz nedostatka eksplicitne, sveobuhvatne i konzistentne teorije promjene, AP sadrži određene nedoslednosti. Ciljevi nijesu u potpunosti dosledno postavljani, niti su dovoljno povezani i sinhronizovani. U nekim slučajevima, definisane aktivnosti za

ostvarivanje određenih ciljeva međusobno su nedosljedne ili su nedovoljnog obima ili vrste da bi se ostvario definisani cilj i proizveli rezultati. Takva teorija promjene bi jasnije pokazala koje intervencije predstavljaju prioritet, bez kojih ne bi mogli da se pokrenu drugi procesi promjene, kao i koje mjere tek treba uključiti ili kako da se redefinišu postojeće mjere tako da omoguće ostvarivanje očekivanih rezultata. Bez takve teorije promjene, AP ostaje preširok.

Zaključak: Program je bio djelimično djelotvoran. Navedeni zaključak se izvodi iz činjenice da su rezultati Programa ostvareni na djelimično zadovoljavajućem nivou te da su krajnje u odnosu na početne vrijednosti skoro svih indikatora uspješnosti ostvarili značajan rast. U kontekstu navedenog, treba istaći da tome doprinosi nedovoljno uređen zakonodavni okvir i postojanje nedovoljnog ulaganja privatnog sektora. Donošenjem novih zakonskih rješenja taj problem bi u jednoj mjeri mogao biti riješen, ali za predmetni izvještajni period se može reći da su ta ulaganja bila minimalna. Pored navedenih problema, postoji i akutni problem monitoringa svih finansiranih projekata odnosno njihove djelotvornosti na tržištu i uticaja na društveno ekonomske prilike u zemlji. Ne postoji ni baza podataka o postprojektnim aktivnostima i njihovom uticaju na pojedine ciljeve strategije.

EFIKASNOST

Kriterijumi efikasnosti u ovoj evaluaciji odnose se na procese koji su realizovani u okviru Programa kako bi se proizveli neposredni rezultati. Evaluacija se bavila poređenjem ulaznih resursa i izlaznih rezultata i utvrdila na koji način su ostvareni maksimalni neposredni rezultati uz maksimalnu iskoristljivost resursa. Analiza je urađena na osnovu dostupnih informacija, pregledom realizovanih mjera, inicijativa i aktivnosti iz Programa kao i identifikacijom aktera i korišćenja najboljih mogućih metoda sa kojima je ostvaren najveći napredak za željene ishode. Evaluatorka se oslonila na opis aktivnosti i informacije o izdvojenim sredstvima za realizaciju dobijenih od nadležnog Ministarstva odgovornog za implementaciju Programa. Procjenjujući efikasnost Programa, kroz diskusije u okviru fokus grupa i intervjua i na osnovu dobijenih informacija i podataka od resornih ministarstava, evaluatorka je konstatovala da prilikom narednog planiranja strateškog dokumenta u oblasti zdravstvenog turizma potrebno je uključiti ciljeve i aktivnosti koje se odnose na unapređenje institucionalne i organizacione strukture. Bilo je teško sprovesti tradicionalnu analizu kriterijuma efikasnosti za realizaciju AP-a, koja bi posmatrala nivo izdvajanja sredstava i procijenila da li su adekvatno planirana obzirom da za planirane aktivnosti nije bilo posebnih budžetskih izdvajanja na godišnjem nivou. Na osnovu dostupnih informacija, tim je pregledao da li su realizovane aktivnosti, inicijative i programi iz AP-a i da li su drugi učesnici koristili najbolje moguće metode, odnosno mjere u oblastima u kojima je ostvariv najveći napredak na ostvarivanju željenih ishoda i uz razumijevanje kontekstualnih potreba.

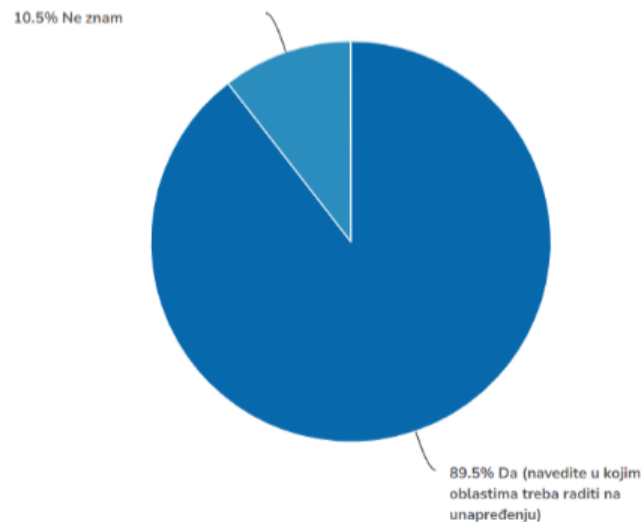
Bilo je teško ustanoviti da li je dovoljno sredstava izdvojeno za ostvarivanje neposrednih rezultata i ishoda planiranih Akcionim planom, imajući u vidu planirana i utrošena sredstva. Utrošak sredstava je izuzetno mali, i shodno informacijama dobijenim tokom dubinskih intervjua i konsultacija, **konstatovan je nedostatak razumijevanja, podrške i dobre volje na nivou nekih institucija za realizacijom konkretnih aktivnosti.** Stoga se mora pronaći odgovarajući jedinstveni mehanizam, planiranja a posebno sprovođenja aktivnosti, što bi svakako pojednostavilo planiranje i izdvajanje sredstava koji odgovaraju obimu projektovanih prioriteta i aktivnosti. Takođe bi omogućilo lakšu procjenu adekvatnosti uloženog rada/sredstava jer bi omogućilo praćenje utroška na pojedinačnim budžetskim linijama i omogućilo praćenje finalnog utroška. Takođe, nije bilo moguće ustanoviti da li je i u kojoj mjeri nivo izdvojenih sredstava za aktivnosti i mjere u okviru AP-a uticao na ostvarivanje navedenih ciljeva. Isto tako nije bilo moguće ispratiti da li su sredstva utrošena na najdjelotvorniji način ili su mogla biti bolje iskorišćena. Ne mogu se ispratiti programska sredstva da bi se dobile informacije o tome da li su adekvatno planirana i upotrijebljena radi ostvarivanja planiranih rezultata. U čitavom AP u kolonama „Vrijednost“ i „Izvor finansiranja“ za više aktivnosti stoji „-“, što prema informacijama dobijenim od

resornog Ministarstva znači da „sredstva nijesu potrebna“, odnosno da bi trebalo da znači da je veći dio aktivnosti budžetiran u redovnoj proceduri pripreme i donošenja državnog budžeta. Činjenica da nijesu unijeta sredstva za sprovođenje nekih aktivnosti u sam dokument, već pod pretpostavkom da su dio redovnog budžeta, određenog nosioca aktivnosti, ukazuje na to da ta sredstva nijesu prepoznata kao doprinos za ostvarivanje ciljeva Programa. Tako da ona ostaju skriveni troškovi realizacije i stoga utiču na cjelokupnu vidljivost rada i rezultata na realizaciji Programa, što doprinosi opštem nedostatku transparentnosti u pogledu dostupnosti i iskoristljivosti sredstava. Povrh toga, skriveni troškovi podrazumijevaju i troškove ljudskih resursa (npr. zaposleni u ministarstvima) uključenih u realizaciji, a koja se mogu prepoznati kao neophodna za sprovođenje Programa.

Naime 89,5% ispitanika/ca je mišljenja da su potrebna dalja unapređenja u institucionalnoj i organizacionoj strukturi za implementaciju Programa (grafik 5.2.4.5). Posebno je potrebno raditi na unapređenju sljedećeg:

- Bolja koordinacija između institucija, uz uključivanje lokalnih samouprava i sistemsko djelovanje;
- Kreiranje novog strateškog dokumenta, kao i formiranje odjeljenja/kancelarije koja bi se bavila oblašću održivog i zdravstvenog turizma;
- Donošenje zakona koji uređuju oblast zdravstvenog turizma;
- Unapređenje kadrova u oblasti zdravstvenog turizma;
- Standardi i akreditacija.

Grafik: Da li je potrebno dalje unapređenje u institucionalnoj i organizacionoj strukturi za implementaciju Programa?

Grafik 10.

Zaključak: Resursi za implementaciju Programa su bili nedovoljni, dok su koordinacija, monitoring i izvještavanje bili na zadovoljavajućem nivou. U sadašnjim okolnostima, u kontekstu zdravstvenog turizma, vidljive su dugoročne posljedice pandemije COVID-19, koja je uticala na odlaganje realizacije određenih aktivnosti. Ministarstvo nadležno za poslove turizma iako sa brojnim ograničenjima, iznijelo je najveći dio planiranih aktivnosti i na taj način je uspostavljen mehanizam za implementaciju ovog Programa. Analizom rezultata sprovođenja aktivnosti može se zaključiti da je Program bio efikasan i da

su ostvareni zadovoljavajući rezultati uz uticaj institucionalnih reformi koje su dovele do kadrovskih i promjena u agendama pojedinih institucija koje podršku razvoju zdravstvenom turizmu nijesu prepoznale kao prioritetne, ili bar u mjeri kako je to predviđeno Programom i aktivnostima iz Akcionog plana. Efikasnost se ogleda i u brzini sprovođenja reformi kao i u dijelu uključivanja značajnog broja aktera iz različitih sfera društva.

UTICAJ I ODRŽIVOST

Turizam i zdravlje su potencijal održivog razvoja Crne Gore koji prirodne resurse sinergijski stavljaju u funkciju razvoja specifičnih i jedinstvenih vidova turističke ponude, između ostalog i zdravstvenog turizma. Tim povodom na vrhu agende Vlade Crne Gore jeste razvoj ovog vida turizma, koji može doprinijeti kako diverzifikaciji ukupne turističke ponude, tako i Crnu Goru učiniti cjelogodišnjom turističkom destinacijom.

Program kao prvi strateški dokument koji u sebi nosi inovacioni potencijal u onim oblastima u kojima će zdravstvenom turizmu dati najveći doprinos ekonomskog i društvenog razvoja. Ciljevi Programa usklađeni su i dosljedni razvoju turističkog proizvoda u Crnoj Gori koji su zasnovani na principima i ciljevima održivosti kako bi se obezbjedila kvalitetna i raznovrsna turistička ponuda i poboljšala konkurentnost turističke destinacije. Proizvodi zdravstvenog turizma danas su jedan od najbrže rastućih segmenata svjetske turističke ponude, posebno koristeći komparativne prednosti (ljekovito i aromatično bilje, peloid, flora i fauna Jadranskog mora) kojima Crna Gora obiluje.

Za ocjenu kriterijuma uticaja Programa napravljena je procjena do koje mjere su ciljevi doprinijeli ostvarivanju operativnih ciljeva u funkciji razvoja zdravstvenog turizma kao prepoznatog strateškog opredjeljenja razvoja Crne Gore. Puni efekti Programa mogu se ocijentiti nakon implementacije svih aktivnosti čija je realizacija još uvijek traje, ali može se konstatovati da su sve aktivnosti iz Programa imale pozitivan uticaj na planiranje budućih aktivnosti.

Analiza održivosti imala je za cilj da ocijeni u kojoj mjeri su pozitivni rezultati i efekti ostvareni u okviru Programa održivi u budućnosti.

Sa druge strane i u segmentima u kojima je registrovan relativno viši nivo djelotvornosti ne mora da znači da je ostvaren i viši nivo uticaja, jer je u nekim oblastima teško inicirati promjene, a situacija se ne mijenja lako ili je neophodno da se ove promjene stabilizuju vremenom prije nego što mogu da se iskažu iste. Sprovedena je analiza uticaja na nivou tri osnovna operativna cilja Programa:

1. Obezbjedivanje strateškog okvira za razvoj zdravstvenog turizma;
2. Stvaranje kvalitativnih pretpostavki za međunarodnu konkurentnost; i
3. Jačanje kapaciteta Instituta dr Simo Milošević, sistema edukacije i praćenja realizacije programa.

Primijećeno je povećanje dinamike promjena direktno zahvaljujući uticaju mjera i aktivnosti definisanih u Programu, ali rezultati još uvijek nijesu značajno vidljivi.

Drugim riječima, ovi procesi nijesu došli do tačke kada su ostvarene značajne promjene, na nivou sistema, struktura, institucija i pojedinaca u vidu transformacije odnosa saradnje, praksi, kulture i ponašanja. U osnovi, nalazi evaluacije pokazuju da su pokrenuti različiti procesi u okviru realizacije, ali nije vidljiv značajan uticaj na sistemskom, strukturalnom niti individualnom nivou.

Zaključak: Program je ostvario značajan, ali ipak nedovoljno mjerljiv uticaj na stanje u sektoru zdravstvenog turizma u Crnoj Gori. Sprovedene aktivnosti, utrošeni budžet i uključenost različitih aktera u realizaciji aktivnosti govori o značajnom uticaju Programa ne samo na rast i razvoj zdravstvenog

turizma nego i njegov širi uticaj na društvo u Crnoj Gori. Postavljeni su temelji za budući razvoj bazirani na normativnom prepoznavanju zdravstvenog turizma, koja će dovesti do širenja baze aktera svih vrsta koji će biti stub razvoja ove strateške grane crnogorske privrede.

Ostaje izazov približiti akademsku zajednicu i privredu koja mora pronaći mehanizam za efikasniju saradnju, rast povjerenja i promjenu načina razmišljanja usmjerenu na razmjenu znanja i resursa. Realizacijom aktivnosti Programa bi se ojačali ljudski kapaciteti različitih aktera za povlačenje finansijskih sredstava iz fondova EU i drugih međunarodnih organizacija što bi doprinijelo većem ulaganju ali i boljem pozicioniranju znanja i poslovanja na međunarodnom tržištu. U slučaju obustavljanja sistemskog planiranja daljeg razvoja i afirmacije segmenta zdravstvenog turizma postoji opasnost od:

1. Prekida uspostavljanja institucionalnog okvira, koji predstavlja osnov za njegov razvoj i smanjenja sive ekonomije;
2. Zadržavanja i edukacije radne snage u zdravstvu kao osnova za razvoj;
3. Ne bi se uspostavila kontrola kvaliteta u dijelu standardizacije, akreditacije neophodne za razvoja zdravstvenog turizma;
4. Jačanje konkurentnosti crnogorskih zdravstvenih ustanova (Institut Dr Simo Milošević, Specijalna bolnica za plućne bolesti Dr Jovan Bulajić, JZU Specijalna bolnica za ortopediju, neurohirurgiju i neurologiju Vaso Ćuković – Risan, Opšta bolnica Meljine i brojne druge).
5. Gubitak otvorenih inostranih tržišta i pozicioniranosti Crne Gore kao destinacije zdravstvenog turizma, od strane velikog broja privatnih, sertifikovanih, poliklinika, klinika i dr.

Zdravstveni turizam može pomoći u smanjenju zdravstvenih troškova mjerama prevencije i nižom farmaceutskom potrošnjom, a dodatno će poboljšati održivost i kvalitetu rada.

Nedostaci u formulaciji Programa direktno se odražavaju na uticaj pojedinačnih rezultata. Nedovoljno adekvatna formulacija i nedostatak jasno formulisanih aktivnosti u nekim oblastima doveli su do različitog uticaja na različitim nivoima i oblastima. U nekoliko oblasti, primijećeno je povećanje dinamike promjena direktno zahvaljujući uticaju prioriteta i aktivnosti definisanih u AP, ali rezultati još uvijek nisu vidljivi. Ostvaren je podjednako značajan uticaj na institucionalnom nivou, naročito u smislu razvoja kapaciteta i boljeg razumijevanja obaveza u oblasti zdravstvenog turizma. Na institucionalnom nivou promjene, efekti su vidljivi prvenstveno u vidu povećanog razumijevanja značaja i u određenoj mjeri benefita i mogućnosti, boljeg razumijevanja ciljeva politika za oblast zdravstvenog turizma i jasnijeg prepoznavanja uloga i odgovornosti u ovoj oblasti. Iako su važne, zakonske izmjene nisu same po sebi dovoljne za promjene čitavog sistema. Imajući u vidu da ove izmjene još uvijek nisu do kraja sprovedene, budući da su zakoni vraćeni iz skupštinske procedure na dopunu, samim tim nije moguće u potpunosti dati realnu i sveobuhvatnu procjenu uticaja, ali ono što se može konstatovati je da će normativno regulisanje pomoći boljem pozicioniranju i otključavanju punog potencijala zdravstvenog turizma. Konstantovana je nesrazmjernost u odnosu na postavljene ciljeve i same aktivnosti, planirani i utrošeni budžet u odnosu na koordinaciju i angažovanost ključnih aktera, ali je dobra osnova za održivo planiranje i postavku realnih ciljeva i budžetiranja kako bi se ostvarili pozitivni efekti u punom obimu. Dokazi koji su dosad prikupljeni podržavaju pretpostavku da je održivost pojedinačnih rezultata izvodljivija kada su utemeljeni u različitim procesima djelovanja. Neuključivanjem ranjivih kategorija na tržište rada, posebno onih obrazovanih, rezultira gubitkom njihovih kompetencija te raste izloženost riziku od siromaštva. Ovaj segment turizma može doprinijeti stvaranju novih kvalitetnih radnih mjesta, generisati samozapošljavanje i podstaći uključivi rast. Kompleksnost zakonodavnog okvira utiče na investicije i poslovanje u turizmu te je analizom utvrđen i nedostatak okvira za praćenje i analizu podataka o relevantnim pokazateljima turističke održivosti.

PREPORUKE

Preporuka 1. U sadašnjim okolnostima, u kontekstu zdravstvenog turizma, vidljive su dugoročne posljedice po zdravlje ljudi izazvane pandemijom COVID-19. Osmišljen je termin "post COVID-19 sindrom" koji označava postojanost najmanje jednog simptoma, posebno umora i otežanog disanja, koje je prijavilo 87,4% pacijenata, koji su se oporavili od COVID-19. U novom post-COVID-19 kontekstu, značaj prirode i važnost wellness-a kao preventivnog „alata“ za liječenje u potpunoj su sinergiji sa osnovnom djelatnošću zdravstvenog turizma. Uzimajući u obzir sve navedeno i činjenicu da je izazovni period tokom 2020-2021. godine, sa aspekta zdravlja ljudi, u prvi plan kod potencijalnih turista stavio potrebu i želju za provođenjem odmora u ugostiteljskim objektima koji obezbjeđuju individualizaciju usluga uz aktivnosti koje se u najvećoj mjeri odvijaju na otvorenom prostoru, odnosno u prirodi.

Na osnovu urađene analize i evaluacije Programa, analize neophodnih okvira, te potencijala i potreba zajednice, a prateći evropske i svjetske trendove koji fokus stavljaju upravo na aspekt zdravlja i wellbeing-a, budući da se industrija zdravstvenog turizma razvija snažno i ubrzano i bilježi respektabilne rezultate u svim segmentima i nivoima razvoja savremenih društvenih sistema, **preporučuje se nastavak zasebnog sistemskog prepoznavanja ove značajne ali nadasve kompleksne oblasti. Imajući u vidu da je relativno uporedo sa Programom sprovedena i Strategija pametne specijalizacije Crne Gore, koja je uključivala i segment zdravstvenog turizma kao jednog od vertikalnih prioriteta, PREPORUKA JE je sinergijsko sagledavanje koncepta planiranja u narednom periodu u cilju bržeg progressa, snažnije podrške i kreiranja podsticajnijeg ambijenta za oblast zdravstvenog turizma.**

Naredni izabrani koncept planiranja aktivnosti potrebno je zasnovati na jasno definisanim ciljevima, prioritetima, mjerama i aktivnostima utemeljenim na strateškim prioritetima razvoja Crne Gore definisanih ključnim strateškim dokumentima, uz uključivanje svih relevantnih učesnika u proces njegovog kreiranja i implementacije.

Preporuka 2. Preporučuje se nastavak aktivnosti na unapređenju zakonodavnog okvira koji se odnosi prvenstveno na Zakon o zdravstvenoj zaštiti koji omogućava punu primjenu i ostvarivanje željenih rezultata, kao i Zakon o turizmu i ugostiteljstvu koji takođe prepoznaje segmente zdravstvenog turizma. Posebno ističemo aktivnosti u ovom dijelu, i evidentno sporu administraciju, budući da aktivnosti na izmjenama i dopunama predmetnih zakona traju već tri godine, te je to jedan od razloga nemogućnosti prikazivanja pozitivnog rezultata uspješnosti u ovom dijelu. Izmjena postojeće zakonske regulative, podzakonskih akata, strategija i akcionih planova ključna je pretpostavka za brži razvoj ove djelatnosti u Crnoj Gori. Da bi Crna Gora ostvarila značajan napredak u ovoj oblasti, potrebno je zaokružiti čitav pravni i institucionalni okvir koji će biti u službi rasta zdravstvenog turizma.

Preporuka 3. Preporučuje se jasnije definisanje svih aktivnosti sa definisanim konkretnim nosiocima i odgovornostima, izvorima finansiranja, kako bi implementacija, koordinacija, monitoring i planiranje narednih aktivnosti i javnih politika bio na mnogo većem nivou. Osnov Programa bi trebalo biti planiranje i raspoređivanje budžeta institucijama koje su zadužene za implementaciju pojedinih aktivnosti za svaku kalendarsku godinu, kako bi praćenje realizacije Programa bilo mnogo učinkovitije i svrsishodnije.

Preporuka 4. Preporučuje se jasnije definisanje budžetskih sredstava i obezbjeđivanje istih za realizaciju svake pojedinačne aktivnosti, za svaku godinu pojedinačno. Na ovaj način moguće je planski pristupiti obezbjeđivanju neophodnih sredstava za realizaciju svih aktivnosti definisanih Programom, kao i stvaranje kvalitetnih instrukcija za planiranje sredstava svih prepoznatih nosioca aktivnosti definisanih u Programu.

Preporuka 5. Preporučuje se strateško planiranje budućih javnih poziva – podsticaja na nacionalnom nivou i javnih poziva za dodjelu bespovratnih sredstava iz Strukturnih i investicijskih fondova EU. U cilju snažnijeg i bržeg razvoja zdravstvenog turizma, neophodno je planirati i obezbijediti značajna finansijska sredstva. Osim budžetskih sredstava, fokus institucija i kompanija mora biti privlačenje EU fondova koji za crnogorske prilike mogu biti veoma značajni. Obezbjedjivanje podsticajnog ambijenta u smislu pojednostavljenja administrativnih procedura kako bi se kako domaćim tako i inostranim investitorima omogućilo da donesu adekvatne odluke u cilju veće zainteresovanosti za investiciona ulaganja u Crnu Goru.

Preporuka 6. Preporučuje se podsticanje akreditacije crnogorskih zdravstvenih ustanova, i uvođenja sistema menadžmenta kvaliteta radi unapređenja konkurentnosti i prepoznavanja na međunarodnom tržištu. Akreditacija kao vanjska kontrola kvaliteta zdravstvenih ustanova jedan je od prioriteta koje se navodi u Programu kako bi se poboljšao, održao kontinuitet u kvalitetu zdravstvenih usluga i sigurnosti pacijenata a time osigurao i dugoročan pozitivan uticaj na planiranje i realizaciju planova, sistema upravljanja rizicima, implementaciji standarda i indikatora kvaliteta u zdravstvenom turizmu.

Preporuka 7. Preporučuje se ulaganje u snažniju i jasno segmentiranu promociju rezultata. Kao sastavni dio Programa njen integralni dio bi morala biti i ova oblast djelovanja. Podizanje svijesti o potrebi zdravstvenog turizma u svrhu opšteg društveno ekonomskog razvoja trebala bi biti na mnogo većem nivou. Takođe, organizacija radionica/okruglih stolova sa ciljem upoznavanja zdravstvene, turističke privrede, kao i šire javnosti sa pojedinostima zdravstvenog turizma, benefitima, mogućnostima, (sa ciljem kreiranja i uključivanja ponude i usluga zdravstvenog turizma), upoznavanja pružaoca ovih usluga sa potrebama turista. Prilikom kreiranja aktivnosti potrebno je osmisliti jasnu komunikacionu strategiju koja bi trebala biti ključna za ujednačen pristup prema svim definisanim ciljanim javnostima i neometan protok informacija.

Preporuka 8. Turizam je sistem koji ne uključuje samo privredu i turiste, već i društvo i životnu sredinu u cjelini. Tako ni jedan segment tog sistema ne može potpuno da kontroliše čitav proces. Akcije koje se preduzimaju unutar jednog sektora imaju uticaja na druge djelove sistema. Npr. kada neki turoperator uvrsti određenu destinaciju u svoj program, dolazi do aktivnosti koje će se bitno odraziti na ekonomske i društvene karakteristike lokalne zajednice i na prirodno okruženje. **S toga je potrebno raditi na jačanju i intenziviranju međuresorne saradnje kao i razmjenu informacija međuinstitucionalno kako na nacionalnom tako i lokalnom nivou, ali i većeg uključivanja nevladinih organizacija koje realizuju projekte iz segmenta zdravstva i turizma.**

Preporuka 9. Preporučuje se snažnije povezivanje sa međunarodnim agencijama i drugim posrednicima specijalizovanim za zdravstveni turizam, uz organizaciju studijskih posjeta, kao i dodatno unapređenje regionalne saradnje. Prisutnost i učešće uz prezentovanje ponude na međunarodnim sajmovima, konferencijama, seminarima specijalizovanim za zdravstveni turizam, kao i organizovanje konferencija, seminara u Crnoj Gori na temu zdravstvenog turizma. Podrška udruženjima koji se bave osnaživanjem i promocijom zdravstvenog turizma u Crnoj Gori, povezivanje i učlanjenje Crne Gore u značajnim udruženjima, Asocijacijama na međunarodnom nivou, kao značajne reference u budućem razvoju ove oblasti.

Preporuka 10. Na bazi detaljne i kvalitetne analize, napraviti plan sanacije, rekonstrukcije i prenamjene napuštenih objekata koji su u državnom vlasništvu i stavljanje u funkciju istih u cilju turističke valorizacije.

Preporuka 11. Poseban akcentat staviti na sistem obrazovanja, i aktivnije raditi na unapređenju cjeloživotnog sticanja stručnih znanja i vještina, edukaciju stanovništva o zdravstvenom turizmu.

Zatim, u saradnji sa nadležnim institucijama, razmotriti kreiranje posebnih specijalizovanih obuka, za sticanje neophodnih i dodatnih znanja u sektoru zdravstvenog turizma. Konceptualni okvir sistema obrazovanja predstavljaju smjernice i ciljevi obrazovne politike u Crnoj Gori, a u kojima je Program pronašao potpuno utemeljenje, komplementarnost i mogućnosti za realizaciju. Zdravlje kao univerzalna vrijednost, uslov kvalitetnog života i ideal kojem treba neprestano da težimo, posebno kada su u pitanju najvitalniji djelovi društva – djeca i mladi. Kako obrazovanje, shvaćeno u najširem smislu riječi, ima formativni karakter – treba da podstakne razvoj punih potencijala svakog pojedinca – tako i zdravstveno obrazovanje treba da podrži i učvrsti sposobnosti učenika i mladih da čuva i unapređuje svoje zdravlje.

Preporuka 12. Zahvaljujući turizmu i njegovom rasponu uticaja (na prirodnu sredinu i antropogeno okruženje) i širokom spektru zainteresovanih strana uključenih u turističke tokove (država, poslovni subjekti, lokalna zajednica i dr.), postoji potreba za holističkim, cjelovitim pristupom razvoju turizma, upravljanja njime, a naročito praćenja stanja, što se, između ostalog, prikazuje i turističkim prometom. **S toga je preporuka uspostavljanje i pokretanje mehanizma prikupljanja statističkih podataka, u cilju sagledavanja ekonomske važnosti i uticaja zdravstvenog turizma. Mjerenjem ključnih promjenljivih u statistici turizma (broj putovanja, dolasci, noćenja, potrošnja, turistička ponuda, zaposlenost, itd.) mora se voditi računa o složenosti turizma, kao privredne djelatnosti, posebno vodeći računa da mogu da odgovore na specifičnosti zdravstvenog turizma kao posebnog oblika turizma.**

Preporuka 13. Potrebno je uključiti ciljeve i mjere koji se odnose na rodnu segregaciju u oblasti zdravstvenog turizma, a to pokazuje i istraživanje koje je sprovedeno tokom evaluacije. Empirijski dokazi pokazuju da veća zastupljenost žena povećava kvalitet upravljanja. Isto tako, preduzeća u kojima je veća zastupljenost žena na rukovodećim položajima imaju veću mogućnost ostvarivanja održivog, profitabilnog rasta. Postojanje rodni stereotipa i dalje su srž turističkog zapošljavanja u Crnoj Gori. Podjela rada između žena i muškaraca negativno utiče na način na koji se žene percipiraju na tržištu rada. Rodna nejednakost je u Crnoj Gori a čini se i u Evropi trajni izazov - glavno ograničenje ljudskih prava i održivi razvoj. Nejednakosti postoje i pored toga što 80% muškaraca izjavljuje da vjeruje da je rodna ravnopravnost za njih posebno važna, dok 91% Evropljana smatra da je polna jednakost važna za pošteno i demokratsko društvo.

Preporuka 14. Osigurati kvalitetna i održiva radna mjesta lokalnom stanovništvu u cjelokupnom lancu vrijednosti zdravstvenog turizma. Lokalni ljudski potencijali ključni su za održiv razvoj ove oblasti, stoga su potrebna ciljana ulaganja u ljudski potencijal u cjelokupnom lancu vrijednosti zdravstvenog turizma. Osiguranjem boljih uslova života i rada, aktivnim podsticanjem samozapošljavanja i uključivanja lokalnih malih i srednjih preduzetnika osiguraće se kvalitetna i održiva radna mjesta, jačanje lanaca vrijednosti kao i povećanje multiplikativnih učinaka zdravstvenog turizma na ostale privredne grane.

Preporuka 15. Uključivati lokalne zajednice u procese donošenja odluka o razvoju održivog zdravstvenog turizma

S obzirom na to da i lokalno stanovništvo i predstavnici javnog sektora upravo u lokalnom stanovništvu vide jednog od najznačajnijih aktera turističkog razvoja, no istovremeno evidentan je i njegov nizak nivo uključenosti, nužno je podsticanje značajnije participacije lokalne zajednice. Aktivnije uključivanje lokalnog stanovništva doprinijeće povećanju njihovog zadovoljstva turizmom i kvalitetom života, a time i osigurati dalju potporu razvoju turizma. Visok nivo potpore i uključenost lokalnog stanovništva ključni su za dugoročnu održivost ne samo turizma nego i privrede, društva i kulture u cjelini.

Preporuka 16. Smanjenje negativnog uticaja turizma na prostor

Održivi razvoj turizma sa smanjenim negativnim uticajem turizma na prostor osiguravaće se unapređenjem sprovođenja zakonske regulative koja se odnosi na prostorno planiranje na svim nivoima. Prostorno planiranje nameće se kao jedan od najvažnijih alata u uspostavljanju ravnoteže odnosa turizma i prostora. Planiranjem bi se vodilo računa o prihvatnim kapacitetima, ključnim infrastrukturnim ograničenjima i o dosljednoj primjeni propisa kojim se štiti zaštićeni obalni pojas kao i druga, posebno zaštićena područja i ljekoviti prirodni faktori. Uz prethodno definisanje prihvatnog kapaciteta turističke destinacije, prostorno planiranje te prostorni planovi kao instrumenti prostornog planiranja imaju razvojnu i korektivnu ulogu u oblikovanju turističkog prometa destinacije i doživljaja posjetitelja. Uspostavljanje takvog sistema planiranja moguće je uz stvarnu, a ne samo deklarativnu primjenu principa destinacijskog menadžmenta.

Racionalnim upravljanjem prostorom i ostalim prirodnim resursima podići će se i nivo kvaliteta života lokalnog stanovništva, naročito u najopterećenijim turističkim destinacijama gdje se moraju osigurati uslovi za kvalitetno stanovanje, život i rad lokalnog stanovništva.

DOKUMENTACIJA KOJA SE UPOREDO ANALIZIRALA/UPOREĐIVALA SA RZT PROGRAMOM 2021-2023 :

- Program razvoja zdravstvenog turizma Crne Gore 2021-2023 sa pripadajućim Akcionim planom
- Prvi godišnji izvještaj o realizaciji RZT Programa za period 2021./2022 godinu
- Strategija pametne specijalizacije Crne Gore 2019-2023. godine s Akcionim planom
- Strategija razvoja turizma Crne Gore 2022-2025. godine s Akcionim planom
- Pravci razvoja Crne Gore 2018 – 2021
- Nacionalna strategija održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine
- Strategija za poboljšanje kvaliteta zdravstvene zaštite i bezbjednosti pacijenata za period 2019-2023. godine,
- Direktiva 2011/24/EU Evropskog parlamenta i Savjeta od 9. marta 2011. o primjeni prava pacijenata u prekograničnom zdravstvenom osiguranju,
- Obaveze u EU integracijama (Relevantno poglavlje u pregovorima sa EU, u domenu zdravstvenog turizma, jeste poglavlje 28 –Zaštita potrošača i zdravlja),
- Evropski okvir politike koji podržava akcije svih nivoa vlasti i društva za zdravlje i blagostanje, Politika - Zdravlje 2020, Ciljevi održivog razvoja (Sustainable Development Goals SDG) Ujedinjenih nacija,
- Program ekonomskih reformi (PER),
- Srednjeročni program rada Vlade (SPRV),
- Program pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji (PPCG), usklađenost sa procesom evropskih integracija i ključnih politika EU,
- Zakon o turizmu i ugostiteljstvu,
- Zakon o zdravstvenoj zaštiti,
- Zakon o obaveznom zdravstvenom osiguranju,
- Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine,
- Strategija razvoja turizma Crne Gore 2022-2025. godine s Akcionim planom
- Strategija regionalnog razvoja Crne Gore,
- Nacionalna strategija održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine (NSOR),
- Strategija pametne specijalizacije Crne Gore 2019-2024 (s3.me).